

CLAUDIA ZEY

A pápaság és a béke a középkorban^{*}

A tanulmány a középkori pápaság és a béke kapcsolódási pontjainak komplex elemzését kínálja. A vizsgálódás elsősorban arra a kérdésre fókuszál, hogy a béke megteremtése és megóvása milyen jelentőséggel bírt a középkori pápák hivatalgyakorlása szempontjából. E mellett arra a kérdésre is választ kíván adni, hogy a béke milyen felfogásai vezették az egyházfőket, amikor az egyes helyzetekre reagáltak. A megfogalmazott kérdéseket a szerző négy, elsősorban az érett középkorból válogatott témakör segítségével tárgyalja: elsőként az Isten békéje és a keresztes hadjáratok, utána a pápai-császári konfliktusok és a pápai állam, majd az igazságszolgáltatás, végül negyediként a döntőbíráskodás és a közvetítés szemszögéből.

Témánk, a pápaság és a béke a középkorban aligha lehetne átfogóbb és főként indokoltabb, hiszen mely intézmény lehetett volna a középkor messzemenőig békétlen világában a népek és az emberek közötti béke megteremtője és garanciája, ha nem a nyugati egyház élén álló pápaság. A *pax christiana* bibliai-patrisztikai tradíciója a kereszténység lényegéhez tartozik, egykor és ma is fundamentuma a keresztény hitfelfogásnak, ezáltal Szent Péter utódai számára is alapvető jelentőségű hivataluk értelmezéséhez.¹ A *pax christiana* eszméje a 11. századtól hoz-

^{*} A tanulmány eredeti megjelenési helye: Zey, Claudia: Papsttum und Frieden im Mittelalter. In: Althoff, Gerd – Krems, Eva-Bettina – Meier, Christel – Thamer, Hans-Ulrich (Hrsg.): Frieden. Theorien, Bilder, Strategien von der Antike bis zur Gegenwart. Dresden, 2019. 170–192. Prof. Claudia Zey 2004 óta egyetemi tanár a Zürichi Egyetem Középkortörténeti Tanszékén (Universität Zürich). A Bonni Egyetemen (Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn) szerzett történelem és latin szakos diplomát, ahol 1992-ben doktorált Rudolf Schieffer témavezetésével. 1994 és 2003 között a Münchener Egyetemen (Ludwig-Maximilian-Universität München) dolgozott, ott habilitált 2002-ben, majd Zürichbe invitálása előtt, 2003 és 2004 között a Lipcsei Egyetemen (Universität Leipzig) állt alkalmazásban. Claudia Zey 2006 óta a Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte tagja, 2014 óta a Monumenta Germaniae Historica elnökségi

zárult a pápai hivatal szentségének elismeréséhez, a 13. századtól pedig azon igényben csúcsosodott ki, hogy a pápa Krisztus földi helytartójaként lépjen fel.²

Amilyen törvényszerűen kötődik a pápai hivatal teológiai értelemben a keresztény békeeszményhez, annál kevésbé tűnnek a pápák a középkori történelem folyamán a békesség fejedelmeinek (*Friedensfürsten*). A kutató számára nem hat letaglózóan a pápaság és a béke kapcsolatával foglalkozó szakirodalom mennyisége.³ Azon munkáké sokkal inkább, amelyek a középkori pápaság hatalmának kiterjedtségét hangsúlyozzák; amelyek ezen intézmény kiemelten fontos politikai jelentőségével foglalkoznak, kutatva a nemzetek feletti dimenziójú gondolkodás és cselekvés lehetőségeit, illetve amelyek a pápaságot a kor nagy konfliktusaiban kevésbé a háttérben meghúzódó közvetítőként, mint inkább a frontvonalban harcolóként jelenítik meg.⁴ E katonai nyelvezet alkalmazása tudatos döntés részéről, hiszen a pápák a középkorban gyakran maguk is hadvezérként tevékenykedtek, még ha meglehetősen szerény eredménnyel is. A keresztes hadjáratokra vonatkozó felhívásaik ugyanakkor a középkor legnagyobb hatású katonai vállalkozásait hívták életre, melyek alapvetően a más hitűek, elsősorban a muszlimok ellen irányultak, de az eretnekek üldözését is célozták.⁵

A keresztény békeetika, illetve a pápai hivatalgyakorlás ezen első látásra nyilvánvaló ellentmondásai kérdéseket vetnek fel, amelyekre válaszokat kell találnunk. Ezeket jelen tanulmányban a középkorkutatás keretei között igyekszünk megadni, tudva azt, hogy teológiai vagy filozófiai nézőpontból valószínűleg más következtetésekre juthatnánk. Meg kell vizsgálnunk tehát, hogy a béke megteremtése és megóvása milyen jelentőséggel bírt a középkori pápák hivatalgyakorlása szempontjából, valamint hogy a béke milyen felfogása vezette az egyházfők cselekedeteit. E kérdéseket négy, elsősorban az érett középkorból válogatott té-

---

tagja. Számos tanulmány és monográfia szerzője, egyebek mellett a középkori pápaság, a pápai képviselő, illetve az uralkodónők történetének világszerte elismert kutatója.

¹ A keresztény békeparancs alapját a Jézusról és az apostolok cselekedeteiről szóló újszövetségi elbeszélések jelentik, különösen a hegyi beszédben megfogalmazott hetedik boldogság. Máté 5,9: „Boldogok a békességben élők, mert Isten fiainak hívják majd őket.” (A fordítás az alábbi kiadásból származik: <https://szentiras.hu/SZIT/Mt5> Letöltve: 2020.10.31.) L. Lachner 2003. 70–79.; Maleczek 1996. 252.; illetve egy áttekintés: Weinfurter 2016. 469–474.

² L. Fuhrmann 1987. 161–168.; Fuhrmann 2004. 25–36.; Herbers 2012. 172–180.

³ L. Maleczek 1996. 251. 7. sz. jegyzet.

⁴ L. Caspar 1930–1933; Morris 1989; Vauchez – Engels 1994; Johrendt – Müller 2008; Herbers 2012; Johrendt – Müller 2012; Weinfurter 2012; Herbers – López Alsina – Engel 2013; Andenna – Blenemann – Herbers – Melville 2013; Maleczek 2018. A publikációk listáját hosszan lehetne folytatni.

⁵ A pápai keresztes eszmére l. Erdmann 1935; Hehl 1994; Riley-Smith 2005. Az elmúlt években jelentősen megnőtt azon feldolgozások száma, amelyek a muszlim perspektívát is figyelembe veszik: Kotzur 2004; Mayer 2005; Hillenbrand 2006; Tyerman 2009; Thorau 2012; Jaspert 2014; Christie 2014; Cobb 2015; Riley-Smith 2015; Asbridge 2016.

makör segítségével tárgyaljuk, a következő sorrendben: elsőként az Isten békéje és a keresztes hadjáratok, utána a pápai-császári konfliktusok és a pápai állam, majd az igazságszolgáltatás, végül negyediként a döntőbíráskodás és a közvetítés szemszögéből.

A téma kereteit két nagyrabecsült kolléga vonatkozó tanulmányai jelölik ki. Egyikük Werner Maleczek, aki a pápaság és a bíborosi kollégium történetével foglalkozó munkáinak egyikében az ún. béketeremtő pápaságra koncentrált,⁶ míg másikuk, Gerd Althoff, a középkori játékszabályok és rituálék kutatásának doyenje, aki műveiben az érett középkori reformpápaság békétlen oldalát emelte ki.⁷ E kétféle kiindulópont mentén helyezhetők el a pápai képviseletre és a szentszéki delegáltaknak a pápaságra gyakorolt hatásaira vonatkozó kutatásaim.⁸

Mielőtt azonban a béketematika jelentőségét helyeznénk a középpontba, előbb azon strukturális előfeltételeket kell megvilágítanunk, amelyek révén a pápák egyáltalán abba a helyzetbe kerülhettek, hogy békét teremtsenek, vagy a békétlenséget feloldják. Az említett előfeltételek alatt az intézményi, a területi és a hierokratikus fejlődés, illetve mindezekkel együtt az egész latin kereszténységre kiterjedő pápai juriszdikciós primátus iránti igény kialakulása és érvényre juttatása értendő.

Előfeltételek

A pápaságnak a Krisztus utáni első évszázadokban végbemenő, az első római keresztény közösségtől a püspökségekre épülő egyház megszilárdulásáig tartó intézményi fejlődéséről kevés ismerettel rendelkezünk. Csak a 4. századtól kezdve kapunk élesebb képet, amikor a Rómában mártírhálált halt, és ott eltemetett Péter és Pál apostolok kultikus tisztelete azon pápai igénybe torkolt, mely az apostoli gyökerek alapján Alexandria, Antiochia, Konstantinápoly és később Jeruzsálem püspökeivel szemben elsőbbséget, valamint az egész egyház legfőbb tanítói és bírói autoritását Róma püspökeinek vindikálta.⁹ A római püspökök péteri hivatalfelfogásának kulcselemét Máté evangéliumának (Máté 16, 18–19) híres szavai adták (és adják ma is): „Én is mondom neked: Péter vagy, erre a sziklára építem egyházamat, s az alvilág kapui sem vesznek rajta erőt. Neked adom a mennyek országa kulcsait. Amit megkösz a földön, a mennyben is meg lesz kötve, s amit feloldasz a földön,

⁶ Maleczek 1996.

⁷ Althoff 2013a; Althoff 2013b; l. továbbá Althoff 2011.

⁸ L. Zey 2002; Zey 2007; Zey 2008a; Zey 2008b; Zey – Märkl 2008; Zey 2011; Zey – Alberzoni 2012; Zey 2012a; Zey 2012b; Zey 2013a; Zey 2013b; Zey 2016a; Zey 2016b; Zey 2017.

⁹ L. Herbers 2012. 22–38.; Brandenburg 2016; De Blaauw 2016; Scholz 2016.

a mennyben is fel lesz oldva”.¹⁰ Miután I. Damasus pápa (366–384) már a 4. század végén ebben a tudatban alapozta meg Róma elsőségét Alexandriával és Antiochiával szemben, I. Nagy Leó pápa (440–461) az 5. század közepén a pápaság igényét az egész keresztény egyház legfőbb tanítói és joghatósági autoritására terjesztette ki, minthogy Péter apostolfejedelem, a *princeps apostolorum* Krisztustól teljhatalmat, *plenitudo potestatis* örökölt. E határozott álláspont együttjárt a konstantinápolyi pátriárka egyenrangúságának elutasításával.¹¹ A római püspökök előjogai I. Justinianus császár (527–556) 6. századi kodifikációs tevékenységével kerültek rögzítésre, melynek következtében Rómát csúcspozíció illette meg a patriarchátusok között, Konstantinápoly, Alexandria, Antiochia és Jeruzsálem előtt.¹²

Nem sokkal később, Itália langobárd meghódítása következtében egyre inkább a területi kérdések kerültek a pápai érdeklődés homlokterébe. A római egyház birtokainak és területeinek biztosítása, illetve igazgatása I. Nagy Szent Gergely pápa (590–604) pontifikátusától kezdődően, a 7. század elején vált az egyházfők egyik fő feladatává.¹³ Ezek a birtokok I. Nagy Konstantin (306–337) császár, valamint keresztény utódai adományainak köszönhetően Rómán kívül szétszórtnak feküdtek, szerte Itáliában és Szicíliában. Védelmük csak a Karolingokkal kötött szövetség idejétől lett biztosított, amikor is először Kis Pippin (751–768), Nagy Károly apja váltotta be korábbi ígéretét (754), és adta át a pápaságnak a langobárdoktól elfoglalt római dukátust és a ravennai exarchátust. Nagy Károly (768–814-ig frank király, 800–814-ig császár) aztán a langobárd királyság 774. évi meghódítása után jelentősen növelte ezt a területet (781). Az addigi adományokat végül fia, I. Jám-bor Lajos császár (814–840) erősítette meg a pápa számára (*Pactum Hludowicianum*, 817).¹⁴ A 8–9. század fordulójára tehát – Itália új hatalombirtokosai által biztosítva – létrejött az Egyházi Állam. Ettől kezdve a pápák világi uralkodókká váltak, kiterjedt birtokaik pedig egész Közép-Itáliát lefedték. Megvédésük szükségszerű feladattá vált, lévén a területek birtoklása volt a pápák világi hatalmának és pénzügyi biztonságának alapja.¹⁵

¹⁰ Máté 16,18–19: „Et ego dico tibi, quia tu es Petrus, et super hanc petram aedificabo ecclesiam meam, et portae inferi non praevallebunt adversus eam. Et tibi dabo claves regni caelorum. Et quodcumque ligaveris super terram, erit ligatum et in caelis: et quodcumque solveris super terram, erit solutum et in caelis”. Claudia Zey német fordítása az alábbi munkán alapult: Reutter 2009. 474. (A magyar fordítás az alábbi kiadásból származik: <https://szentiras.hu/SZIT/Mt16> Letöltve: 2020.10.31.)

¹¹ L. Caspar 1930–1933. I. 423–461.; Ullmann 1960. 25–51. (Nr. 4).

¹² L. Prinzing – Todt 1993. 1785f. oszlop.

¹³ L. Herbers 2012. 48–57., különösen 53–56.

¹⁴ L. Hahn 1975; Drabek 1976; Herbers 2012. 64–96., különösen 71f. és 80f.

¹⁵ L. Partner 1972; Toubert 1973; Arnaldi 1987; Noble 1993. 1792f. oszlop; Guyot-Jeannin – Uginet 2006; Becker 2011.

Ennek ellenére a következő két évszázad nem minden pápája érezte magára nézve kötelezőnek ezt a kívánalmat. Amikor úgy tűnt, hogy a Szicília és Dél-Itália arab meghódításával Rómára és az Egyházi Államra leselkedő veszélynek a 9. század vége felé II. Lajos császár (850–875) energikus fellépésével végre sikerült gátat szabni, és ezáltal az egzisztenciális fenyegetettség is háttérbe szorult, a 10. században egyre inkább a római nemesi családok érdekei kerültek előtérbe, akik az Egyházi Állam nagy részét saját tulajdonuknak tekintették, és a területeket beosztottaik igazgatására bízták. A szétesés veszélye fenyegetett, és ezt csak a Karolingok itáliai királyságát némi megszakítással követő Ottók erélyes beavatkozása akadályozta meg.¹⁶

Az Egyházi Állam igazgatásában jelentkező hanyatlásban a pápaság általános állapota tükröződött: az intézményt a hosszú 10. században, a később *saeculum obscurum*-nak, azaz sötét évszázadnak nevezett időszakban felőrölte a római nemesi családok rivalizálása, és alig tudott bármilyen kívülről irányuló hatást kifejteni a világiakra – ha eltekintünk az olyan jelentős személyiségektől, mint a tudós Gerbert de Aurillac, azaz II. Szilveszter pápa (999–1003) a 11. század elején.¹⁷ A 896 és 1046 között keletkezett pápai oklevelek alacsony száma is jelzi e hanyatlást.¹⁸

A pápaság jelentőségének csökkenését az állította meg, hogy III. Henrik, a Száli királyi és császári dinasztia második uralkodója 1046-ban gondjaiba vette azt. Ez egy nagyvolumenű reformmozgalom közepette ment végbe, amely kezdetben az ugyancsak válságban lévő Benedek-rendi monostorok külső helyreállítását és belső reformját célozta, és amely Burgundiából és Lotharingiából kiindulva terjedt át Franciaország, a Német-római Birodalom és Itália püspökségeire. A reformok lényegében a főpapság élevitelére és hivatali működésére irányultak, ezeknek ugyanis makulátlannak és lehetőleg a világi hatalomtól függetlennek kellett lenniük. Ennek megfelelően a reformerek elvárták a klérustól a nőtlenséget, illetve a szimónia minden formájától mentes hivatalba lépést. Tágabb értelemben azonban általános erkölcsi megújulásról, valamint az isteni és egyházi előírások vezérelte társadalmi rend kialakításáról volt szó. Császárként III. Henrik legnemesebb feladatának te-

¹⁶ L. az előző jegyzetben hivatkozott irodalmakat. A korábbi kutatásokban a „római Kúria jogi környezetébe beszüremkedő hűbériséget” tették felelőssé a pápai territórium feldarabolódásáért. L. Jordan 1931. Időközben azonban többen is vitatták a hűbériség létezését ebben az időszakban, tehát az ok-okozati összefüggés legalábbis kétséges, illetve újabb vizsgálatokat igényel. L. Dendorfer – Deutinger 2010; Patzold 2012.

¹⁷ L. Zimmermann 1971; Herrmann 1973; Fichtenau 1983; Tellenbach 1984; Zimmermann 1985; Zimmermann 1991; Scholz 2006; Hehl 2008; a korszak differenciált értékelésével l. Herbers 2012. 97–114.

¹⁸ Papsturkunden 896–1046; RI II.5; RI III.5. A korszak szórványos pápai békeltetési kísérleteire l. Maleczek 1996. 253–255.

kintette, hogy Rómában is előkészítse a talajt a reform számára, és ezáltal az egyház megújítását a latin kereszténység központjából kiindulva mozdítsa elő.¹⁹

Több évre volt szükség a rigorózus Száli beavatkozása után, amíg az általa a pápai székre ültetett, a város és a régió számára idegen, Frankóniából, Burgundiából és Lotharingiából hívott püspökök²⁰ meg tudták vetni a lábukat Rómában, és olyan struktúrákat tudtak kialakítani, amelyek révén a pápai juriszdikciós primátus vehemensen követelt igényét érvényesíteni és a reformköveteléseket a külvilág felé is hatékonyan képviselni tudták.²¹ E strukturális átalakításoknak részét képezték a pápák kezdetben még gyakori utazásai,²² a bíborosi kollégium kialakítása,²³ a kardinálisok az egyházfők helyetteseiként, illetve küldötteiként való bevetése az *orbis christianus*ban,²⁴ a pápai levelezés és oklevéladás átalakítása,²⁵ a pápai adminisztráció újjászervezése,²⁶ valamint az Egyházi Állam védelme²⁷ is.

Az akarukat az Örök Városban is keresztülvívó reformerek azonban komoly árat fizettek, a pápák ugyanis állandó védekezésre kényszerültek a római és a környékbeli nemességgel szemben,²⁸ de dél-itáliai birtokaikat is meg kellett védelmezniük az újonnan fellépő bitorlóktól. Utóbbiak esetében ráadásul keresztény harcosokról volt szó, mégpedig az először zsoldosként Dél-Itáliába hívott normannokról, akiknek sikerült kiszorítaniuk az arabokat és a bizánciakat erről a területről, majd átvenniük az uralmat.²⁹ Nem álltak meg azonban az Egyházi Állam déli területeinél. Támadásaikat IX. Leó (1049–1054) igyekezett kivédeni, ha szerény eszközökkel is. Rosszul felszerelt seregét azonban 1053-ban Civitaténél tönkrementek, ő maga nyolc hónapra normann fogságba került, amely olyannyira megviselte egészségét, hogy néhány hónappal szabadon engedése után meghalt.³⁰

19 E fejlődés áttekintésére l. Zey 2017b. 22–40. valamint a következő jegyzeteket.

20 L. Frech 1992; Schmale 1985; Goetz 1970.

21 A pápaságtörténeti fordulathoz (*papstgeschichtliche Wende*) nevezett folyamat számos publikációban felbukkan az egyházi reformokkal és az investitúraharcban kapcsolatban, például: Tellenbach 1988; Schieffer 2002; Goetz 2008; Wetzstein 2008; Schrör 2009; Laudage 2012; Johrendt 2013; Johrendt 2016; valamint speciálisan a diplomatikára is kitérve: Fees 2018.

22 L. Johrendt 2001.

23 L. Zey 2011; Dendorfer – Lützelshwab 2013; Schludi 2014.

24 L. a 8. sz. jegyzetben idézett munkákat, valamint: Müller 2016. a korábbi irodalmakkal.

25 L. Kehr 1901; Dahlhaus 1989; Dahlhaus 1996; Krafft 2010; Frech 2011; Krafft 2011; Dahlhaus 2011; Frech 2006; Johrendt 2016; Fees 2018.

26 L. a 15. sz. jegyzet.

27 L. Hoffmann 1977.

28 IX. Leó Rómában és környékén folytatott védelmi harcaihoz l. Johrendt 2016. 107–109.

29 L. Hoffmann 1969; Deér 1972; Jahn 1989; Loud 1998; Houben 2006; Plassmann 2008. 104–128.; Houben 2012. 56–77.; John 2017.

30 IX. Leó civitatéi vereségének eseményeihez, beneventói fogságához, szabadon bocsátásához és 1054. április 19-i halálához l. RI III.5. 1062–1138, 1160. sz.

Ezzel a jelenettel, egy pápa fogságba esésével meg is érkeztünk a 11. század közepére, ahol meg kell állnunk egy pillanatra, hogy elemezzük a pápaság ekkori helyzetét.

Tekintve a Rómában és környékén az egyházfőkre, illetve tágabban a pápai territóriumokra leselkedő egzisztenciális fenyegetést, nyilvánvaló szakadék tátongett a latin-keresztény egyházon belüli juriszdiskciós primátus iránti igény és annak érvényre juttatása, vagy jobban mondva elismertetésének lehetőségei között.

A császári védőhatalom létfontosságú támogatása, amely a reformokat egyáltalán Rómába juttatta, névlegesen ugyan még létezett, a valóságban azonban már visszaszorulóban volt. Néhány évvel később aztán III. Henrik 1056. évi halálával teljesen el is enyészett, a kiskorú utód és régensei ugyanis nem tudták betölteni a keletkezett űrt. Az új védőhatalom megtalálása nehéznek bizonyult, és a helyzet végül csak alig megnyugtató módon rendeződött, amikor a pápák a továbbra is harcra éhes normannokat a szolgálatukba fogadták.³¹

Az egyházi reform mindenütt a klérus jelentős ellenállásába ütközött, főleg ott, ahol az uralkodók – III. Henrikkel ellentétben – nem a reform élharcosaiként léptek fel, hanem elutasították az országuk egyházi ügyeibe történő beavatkozást. Ez volt a helyzet Franciaországban, nem sokkal később a normannok által elfoglalt Angliában, és III. Henrik halála után a Német-római Birodalomban is. Az észak-itáliai városok pedig teljesen kivonták magukat a római pápák primátusigénye alól.

A reformerek IX. Leóval Rómába érkező csoportja azonban elhivatott volt, mindenekelőtt az iránt, hogy ne engedjenek reformelképzeléseik megvalósításából, és készek voltak felvenni a harcot a változásokra kevés hajlandóságot mutató klerikusokkal, a renitens uralkodókkal és fejedelmekkel, valamint a betolakodó harcosokkal is – kerül, amibe kerül.

A küldetéstudat, az érvényesülés iránti vágy és az egzisztenciális fenyegetés ezen keveréke fényében a reformpápaság visszatekintve kimondottan harciasnak látszik, szavakban és tettekben egyaránt. Különbséget kell azonban tenni az Egyházi Államot fenyegető külső támadások elleni védekezés és az egyház reformjáért vívott harcra irányuló verbális felszólítások között.

A pápaság intézményének és területeinek kard általi megvédését a Szent Ágoston-i jogos háború, a *bellum iustum* gondolata legitimálta, amelyet jogos okból, tehát támadás elleni védekezés esetén és a béke megteremtése érdekében mindenképpen meg kellett vívni. E fegyverhasználatra szóló engedély nélkül lehetetlen lett volna a késő antikvitás és a kora középkor egyházai – nem csak a római – számára, hogy önmagukat a világi mellett második hatalomként határozzák meg. Ágoston jogos háborúra vonatkozó tanítását ennek megfelelően a kora és az érett középkor jogtudósai újra és újra felelevenítették, egészen addig, amíg végül

-----
³¹ Ehhez és a következő bekezdéshez l. Zey 2017b. 41–50.

be nem került Gratianus *Decretum*ába, azaz a 12. század közepére hivatalosan az egyházjog része nem lett.³² Ebből a szempontból tehát a feltörekvő reformpápaság az egyházi tanítások hagyományos útját követte.

A verbális kardforgatással már más volt a helyzet. A kora középkori pápánál, mint a már említett Nagy Szent Gergely esetében, a kard mint harci eszköz egyértelműen negatív konnotációval bírt. Szinte alig találni utalást a *verbum dei*-nek, Isten ígéjének a kinyilatkoztatásban említett kardjára. Először a 9. században, I. Miklós pápa (858–867) alkalmazta a gyakorlatban az anatóma kardját, a *gladius anathematis*, elsőként az eretnekek ellen. Hasonlóan nyilatkozott a nem sokkal később uralkodó VIII. János (872–882) is, akinek levelei, Miklóséihoz hasonlóan – mint a pápai primátusigény legjelentősebb bizonyítékai – széles körben elterjedtek. Amikor a pápaság a sötét évszázadba süllyedt és oklevélkiadása is csak a legszükségesebbre korlátozódott, alig van nyoma a *kard* fenyegetésként történő említésének. A reformidőszak kezdetével azonban mindez alapvetően változott meg. IX. Leó rendszeresen alkalmazta a fenyegetést „oklevelei [sanctiós formuláiban], hogy az *apostolicus gladius anathematis* fog lesújtani [azokra, akik ellenszegülnének a pápai rendelkezéseknek]”, földi és mennyei büntetésekkel fenyegetve a pápai rendelkezések megsértőit.³³ Leó utódai megmaradtak ezeknél, illetve egyéb, túlnyomórészt az Ószövetségből vett fenyegetéseknél, de elődjüknél jóval gyakrabban alkalmazták azokat, hogy a követeléseik érvényre juttatásával kapcsolatos megingathatatlanságuknak megfelelő nyomatékot adjanak.³⁴ Ez nem ritkán a Szent Péter ügyéért harcolók (*milites sancti Petri*) erőteljes verbális és szimbolikus támogatását is szolgálta, amennyiben azok erőszakos fellépése hasznosnak tűnt a reformerek céljai szempontjából.

Isten békéje és a keresztes háború

Egy kis időre maradjunk még a 11. század közepénél, és a római történeésektől fordítsuk figyelmünket Dél-Franciaország felé. 1054-ben, IX. Leó halálának évében a dél-francia Narbonne-ban a helyi érsek, Wifred de Cerdagne³⁵ vezetésével ugyanis zsinatot tartottak, amelynek 29 határozata foglalkozott a béke megteremtésével és megtartásával a régióban.³⁶ Ez a forrásokban *pax* vagy *treuga dei*ként említett Isten

³² L. Janssen 1975. 548–551.; Cavanna 1980; Hödl 1989; Kurze 1991.; Herzig 2003; Lachner 2003. 79–99., különösen 94–99.; Semmler 2005.

³³ Johrendt 2016. 124–128., az idézet: 126.

³⁴ Az erőszak alkalmazására a reformereknél, különösen VII. Gergelynél l. Althoff 2013a. 165–188.

³⁵ Wifred de Cerdagne 60 évig, 1019 és 1079 között volt hivatalban. L. Caille 1993. 1020. oszlop.

³⁶ L. Concilium Narbonense, 1054. Ehhez l. Hoffmann 1964. 95.; Cowdrey 1970a. 53.; Goetz 1983; Head – Landes 1992. 8.; Barthélemy 1999. 506–521.; Ohler 2009.

békéje-mozgalom legjelentősebb zsinatai közé tartozott.³⁷ A mozgalom a 10. század végén püspöki kezdeményezésre jött létre Dél-Franciaországban, azzal a céllal, hogy a korlátozott fegyvernyugvás és a béke megszegői elleni szankciók révén gátat szabjanak a magánháborúknak (*Fehdewesen*), és ezáltal mindenki számára védelmet kínáljanak, aki fegyverrel nem védhette meg magát. Ily módon tettek kísérletet ezen a területen arra, hogy a gyakorlatban itt nem létező királyi hatalmat helyettesítsék, amely egyébként felelős lett volna a béke megőrzéséért. A *treuga Dei* esetében tehát az egyházi reform egy fontos megnyilvánulási formájával van dolgunk, amelynek irányítása azonban teljesen azoknak a francia püspököknek a kezében maradt, akik az erre vonatkozó parancsokat zsinataikon újra és újra megerősítették. Ebben az időszakban alig mutatható ki, hogy a római reformerek bármiféle említésre méltó hatást gyakoroltak volna az istenbéke-mozgalomra.³⁸

Ez csak akkor változott meg, amikor II. Orbán pápa (1088–1099) 1095 novemberében, vagyis közel 40 évvel később megjelent Clermont-ban, francia Burgundiában egy hatalmas, több mint 200 fő részvételével megtartott zsinaton.³⁹ Orbán maga is a francia nemességből származott, de nem ez volt útjának oka, hanem rendíthetetlen szándéka, hogy az egyházi reform kívánalmait akár a pápaság nagyobb veszélyeztetése árán is érvényre juttassa.⁴⁰

A reformpápaság és a német-római uralkodó konfliktusa ekkor már húsz éve tartott, miután a német püspökök 1076 januárjában megtagadták az engedelmességet VII. Gergely pápának (1073–1085), és lemondásra szólították fel őt, amire válaszul az egyházfő néhány héttel később letette a száli királyt, a későbbi IV. Henrik császárt, és első ízben kiközösítette őt, illetve feloldotta alattvalóit a neki tett hűségeskü alól.⁴¹ Ez a vita, amely a püspöki egyházak feletti királyi rendelkezési jog, ezáltal pedig a püspökök kiválasztása és hivatalba iktatása miatt alakult ki, és végül az egyházi és világi hatalom viszonyára vonatkozó alapvető konfliktusba torkollott, csaknem a reformpápaság végzetét jelentette. VII. Gergely elveszítette keserű és szinte minden létező eszközzel vívott harcát IV. Henrikkel és követőivel – közöttük német és itáliai püspökökkel – szemben. Csak a normannok segítségével tudott megmenekülni a Henrik által bevett Rómából, majd távol attól, Dél-Itáliában érte a halál. IV. Henrik ellenben egy szintén reformokra hajló itáliai főpa-

³⁷ L. általánosan: Kaiser 1989; Lachner 2003. 100f.; Goetz 2002.

³⁸ Ohler feltételezi, hogy a pápaság ez ügyben legátusai révén fejtett ki aktív tevékenységet, erre azonban nem állnak rendelkezésre adatok. Ohler 2009. 310. Hoffmann nem hoz fel egyértelmű bizonyítékot amellett, hogy IX. Leó elköteleződött volna az istenbéke-mozgalom mellett. Hoffmann 1964. 218. Becker szerint IX. Leó francia útja során, Reimsben állt ki az Isten békéje mellett. Becker 1988. 275.

³⁹ L. Becker 1988. 440. passim.

⁴⁰ II. Orbánra l. Becker 1964; Becker 1988; Becker 2012.

⁴¹ Ehhez és a következőkhöz l. Zey 2017b. 50–77.

pot, a ravennai érseket választotta meg ellenpápának, akit Rómában be is iktattatott, mielőtt császárrá koronáztatta volna magát vele. Ettől kezdve egy császárpárti pápa parancsolt Rómában. Gergely utódai pedig a várostól távol, Dél-Itáliában láthatták csak el csekély hatáskörrel bíró hivatalukat, és a reformcéljaik és primátusigényük érvényesítésének útjában álló akadályok mellett immár a skizmával is meg kellett birkózniuk.

II. Orbán az események ilyen alakulása következtében csak hat évvel hivatalba lépése után tudta birtokba venni Rómát, akkor is csak egy részét.⁴² Mivel azonban Európa-szerte őt ismerték el pápának, 1095-ben végtére is eléggé biztonságban érezte magát ahhoz, hogy a kolostori és egyházreform központjába, Franciaországba és Burgundiába utazzon.⁴³ A körülbelül egyhetes Clermont-i Zsinaton mintegy 30 határozat született,⁴⁴ első helyre pedig az istenbéke betartásának kíváncsága került. E kánon szerint a szerzeteseknek, a klerikusoknak és a nőknek, valamint a társaságukban lévőknek minden napon tartózkodniuk kellett a béke megszegésétől. Ha valaki három meghatározott napon, a hét második napjától a negyedikig másnak ártott, tette nem számított béketörésnek (*pacis fractio*), azonban, ha ez a négy másik napon történt, felelőssé kellett tenni a szent béke (*sancta pax*) megszegéséért, és meg kellett büntetni az erre vonatkozó ítélet szerint.⁴⁵ Hasonló határozatokat hoztak már II. Orbán előző zsinatain is, és feltehetően később is születtek effélék.⁴⁶

A *treuga Dei* kíváncsalmi tehát zsinati határozatokként találtak utat az egyházjogba. A 12. század végéig a rendelkezéseket további általános pápai zsinatokon erősítették meg és terjesztették ki. Ezután azonban a királyok és a fejedelmek által szorgalmazott országbéke váltotta fel az istenbéke-mozgalmat.⁴⁷

⁴² L. Becker 1964. 102f.

⁴³ A francia út állomásai valamennyi adattal térképen ábrázolva: Becker 1988. 435–458.

⁴⁴ L. Somerville 1972.

⁴⁵ L. „Statutum est ut in omni die et monachi et clerici et femine et qui cum eis fuerint in pace permaneant. Tribus autem diebus scilicet secunda et tertia et quarta feria iniuria ab aliquo alicui illata non reputabitur pacis infractio. Quatuor autem reliquis diebus si quis alicui iniuriam intulerit infractionis sanctae pacis reus habeatur, et prout iudicatum fuerit puniatur” – Somerville 1972. 73a. Más kéziratokból: „Pax ... postea ab Urbano papa in Clarimontensi concilio augmentata, qui constituit ut omni die monachi et clerici, mercatores et femine et qui cum eis sunt in pace permaneant, immo omnes homines preter bellantes, omnesque bestie preter equos quibus werra fit. Tribus autem diebus scilicet secunda, tertia et quarta feria iniuria ab aliquo alicui bellanti vel iura pacis minime servant illata non reputabitur pacis infractio. Quatuor vero reliquis – – puniatur” – Somerville 1972. 73b és 74b. Valamennyi forráscsoportra vonatkozóan vö. Hoffmann 1964. 221f.; Becker 1988. 277f. 9. sz. jegyzet.

⁴⁶ L. Becker 1988. 279. E határozatokra vonatkozóan azonban nem maradtak fent bizonyítékok.

⁴⁷ L. II. Callixtus 1123. évi I. Lateráni Zsinatának 15. kánonját az elődök rendelkezéseinek általános megerősítéséről: „Quicquid vero de pace et trevia Dei vel de incendio seu de publicis stratis ab antecessoribus nostris Romanis pontificibus constitutum est, nos Sancti Spiritus auctoritate confirmamus. [Egy másik variáns szerint az alábbi sanctióval kiegészítve:] Si quis treguam

II. Orbánnal aligha véletlenül került egy francia pápa az Isten békéje-mozgalom élére. Az említett Clermont-i Zsinat végén ugyanő hívta életre a középkor legnagyobb hadi vállalkozását, amikor a szentföldi hitetlenek elleni fegyveres harcra szólította fel hallgatóságát.⁴⁸ Béke és háború ezen összefonódása nem egy sajátos skizofrénia vagy a pápa álszentségének tünete, hanem azon megmásíthatatlan hitbéli meggyőződés kifejeződéseként értelmezhető, miszerint a keresztény lovagok a szent helyek visszafoglalásával Isten akaratát teljesítik be.⁴⁹ A zsinati atyák és az összeseregltő nép *Deus lo vult* csatakiáltással válaszoltak a keresztes háborúra szólító pápai prédikációra. Az első keresztes hadjárat sikerei, szíriai és palesztinai hódításai után a keresztény lovagok és hadvezérek makacs állhatatossággal követték a további pápai felhívásokat a következő két évszázadban is.⁵⁰ A pápák, valamint a résztvevők jelentős része számára harcuk beleillett a jogos háború logikájába, amellyel a keresztény hitet, illetve annak legfontosabb területeit védhették meg. Csak az, aki Istennek tetsző harcosként vette fel a keresztet, remélhette, hogy tettei üdvösséget hoznak számára, és mérséklék földi vétkeiért járó büntetését.⁵¹

---

diffregerit, usque tertio ad satisfactionem ab episcopo admoneatur. Quod si tertio admonitus satisfacere contempserit, episcopus vel cum metropolitani consilio aut cum duobus aut uno vicinorum episcoporum, in rebellem anathematis sententiam dictet et per scripturam episcopis circumquaque denuntiet” – Conciliorum Oecumenicorum Decreta / DÖK 193. II. Ince 1139. évi II. Lateráni Zsinatának 12. kánonja egy sokkal részletesebb rendelkezéssel: „Treguam autem ab occasu solis in quarta feria usque ad ortum solis in secunda feria, et ab adventu Domini usque ad octavas epiphaniae et a quinquagesima usque ad octavam paschae, ab omnibus inviolabiliter observari praecipimus. Si quis autem treguam frangere tentaverit, post tertiam commonitionem si non satisfecerit, episcopus suus in eum excommunicationis sententiam dictet et scriptam episcopis vicinis annuntiet. Episcoporum autem nullus excommunicatum in communionem suscipiat, immo scripto susceptam sententiam quisque confirmet. Si quis autem hoc violare praesumpserit, ordinis sui periculo subiacebit. Et quoniam funiculus triplex difficile rumpitur praecipimus ut episcopi, ad solum Deum et salutem populi habentes respectum, omni tepiditate seposita, ad pacem firmiter tenendam mutuuum sibi consilium et auxilium praebeant neque hoc alicuius amore aut odio praetermittant. Quod si quis in hoc Dei opere tepidus inventus fuerit damnum propriae dignitatis incurrant” – Conciliorum Oecumenicorum Decreta / DÖK 199f.: 222: III. Sándor 1179. évi III. Lateráni Zsinatának 21. kánonja szinte szó szerint megismétli a II. Lateráni Zsinat 12. kánonját: Conciliorum Oecumenicorum Decreta / DÖK 222. Az Isten békéjéről szóló rendelkezés ebben a formában került be a dekretális jogba. A IV. Lateráni Zsinat határozatai között az istenbéke már nem jelent meg. További 12. századi, dél-itáliai és francia területeken tartott pápai zsinatok határozataira l. Hoffmann 1964. 225–231.; Kaiser 1989. 1589f. oszlop.

⁴⁸ II. Orbán keresztes-prédikációjának Foucher de Chartres, Robert de Reims, Baudri de Bourgueil és Guibert de Nogent által lejegyzett négy változatára l. Cowdrey 1970b; Cole 1991. 1–36.; Maier 2001; Strack 2012; Strack 2016.

⁴⁹ L. Becker 1988. 279f.

⁵⁰ L. Schwerin 1937.

⁵¹ Valamennyi bizonyítékkal: Hehl 2009; Angenendt 2009. A téma Carl Erdmann-nal (Erdmann 1935) kezdődő kutatástörténetének monografikus feldolgozását adja, különös figyelmet fordítva a szent háború eszméjére gyakorolt bizánci hatásra: Gübele 2018.

E spirituális készítés mellett azonban, mint oly sokszor a középkori pápaság történetében, a külső kényszer is megjelent, mégpedig az, hogy a keresztények által meghódított területeket és a latin egyházszervezet Szentföldön kialakított struktúráit minden lehetséges eszközzel és erővel, megkérdőjelezhetetlenül megtartsák.⁵²

A pápai–császári konfliktusok és az Egyházi Állam

Most ugorjunk a 12. század utolsó negyedére, egészen pontosan az 1177. évre és tekintsünk Velence irányába, ahol épp ekkor zajlott az érett középkor egyik legnagyobb hatású békeceremóniája: Barbarossa Frigyes (1152–1190, császár 1155-től) és III. Sándor pápa (1159–1181) 19 évnyi elkeseredett harc után békét kötött.

A pápaság 12. századi története sem volt kevésbé változatos, mint a 11. századi. A legnagyobb siker pápai szempontból kétségkívül az volt, hogy az investitúraharc az egyházi reformerek elképzeléseinek megfelelően zárult le: mindkét fél elkötelezte magát a béke tényleges megtartása mellett, a császár pedig egyértelműen kinyilvánította, hogy a római egyháztól a hosszú harcok során elvett birtokokat és regáliákat megtéríti, de legalábbis segíteni fog helyreállításukban.⁵³ A pápák mindazonáltal nem sokáig lelhatték örömüket a kialakult helyzetben. A bíborosi kollégium tagjainak áthidalhatatlan, főként politikai ellentétei kétszer is szakadáshoz és kettős pápaválasztáshoz vezettek.⁵⁴ Ennek következtében azoknak, akik a 11. és a korai 12. századi reformpápák utódainak tartották magukat, el kellett hagyniuk Rómát, és Franciaországba vagy Észak-Itáliába vonultak száműzetésbe. Ez történt III. Sándorral is, aki Barbarossa Frigyes császár egész Itáliára kiterjedő hatalomigényével szemben az északi városokkal, valamint a dél-itáliai normann uralkodókkal szövetségre vette fel a harcot.⁵⁵ E konfliktus hátterét, ahogy a 11. században is, a császárság és a pápaság között a keresztény világ vezetéseért vívott küzdelem adta. A pápaságnak 1177-ben sikerült ismételten felülkerekedni, még ha katonailag az első Lombard Liga kényszerítette is térdre a császárt.⁵⁶ Csak ezután lehetett megszüntetni a skizmát, illetve elégtételt szolgáltatni a pápa, valamint kardinálisai számára, akik nélkül Sándor aligha lett volna képes ellátni hivatalát.

⁵² E célt szolgálta a pápai legátusok számtalan szentföldi kiküldetése, l. Hiestand 1972.

⁵³ L. Zey 2017b. 100–111.

⁵⁴ Az 1130-as és 1159-es kettős pápaválasztásokhoz l. Herbers 2012. 147–171.; Johrendt 2012; Maleczek 2012.

⁵⁵ L. Laudage 1997.

⁵⁶ L. Laudage 1997. 201f.; Görich 2001. 162., 272–274.; Görich 2011. 372–387.

Az, ami egy semleges területen, Velencében megtartott, mintegy háromhetes békekonferencián 1177 július–augusztusában lejátsszódott, minden fül- és szemtanú számára a pápaság hatalmának erőteljesen szimbolikus, alávetést és vezeklést elegyítő demonstrációját jelentette, és már-már a császár megalázásának a határán járt.⁵⁷ Barbarossának különféle módokon meg kellett válnia hatalmi jelvényeitől, mezítláb járult a pápa magas és különlegesen pompás trónja elé, hogy magát az egyházfőnek alávesse, lábát is megcsókolta, vezette a lovát, és így tovább.⁵⁸ Mindez arra utal, hogy a pápa és a kardinálisok teljes mértékben kiélvezték a diadalt, és egyben szimbolikus elégtételt vettek az elmúlt 19 év tarthatatlan állapotaiért, és a legkevesebb kétséget sem hagyták azt illetően, hogy ki az úr a latin–keresztény féltekén.⁵⁹

A „velencei színjáték”⁶⁰ kézzelfogható eredménye azonban egy békeszerződés volt, melynek tartalma több mint féléves küzdelem után alakult ki, és amelyet Barbarossa csak közvetítői nyomására fogadott el.⁶¹ Döntő pápai győzelem született, de messze nem olyan dicsőséges, mint ahogyan azt a nyilvános békedemonstráció mutatta. A pápai oldalnak elsősorban a jogainak és birtokainak császár általi helyreállítását illető igényei vonatkozásában kellett visszakoznia. Míg az előzetes békében kizárólag a császár restitúcióra vonatkozó, egyoldalú ígéretei kaptak helyet, amelyek Szent Péter minden jogát és birtokát, köztük az egész Róma városi adminisztrációt és egy, a pápaság és a császárság között már a 12. század eleje óta vitatott észak- és közép-itáliai birtokkomplexumot is érintették, addig a velencei békében már csak általánosságban olvashatunk a Róma igazgatását és az egyéb területeket érintő, a császár vagy mások által csorbított

⁵⁷ A releváns források alapján minden részletében feldolgozva: RI IV.2.3. 135–188. 2200–2339. sz. (A császári küldöttek Anagninban zajló, előzetes békét érintő egyeztetésekre történő megérkezésétől, 1176. október 21-től Frigyes 1177. szeptember 18-i Velencéből történő elutazásáig). Ezen kívül l. Laudage 1997. 202–221.; Görich 2001. 274–286.; Weinfurter 2002a; Görich 2011. 428–461.

⁵⁸ III. Sándor számtalan, az eseményeket érintő beszámolójának egyikében császári *subiectió*ról írt. Constitutiones 582. 406. sz. 1177. július 30-án a ciszterci nagykáptalannak írva: „et nobis sicut summo pontifici reverentiam et subiectionem impendit.” – Constitutiones 582. 406. sz. Más leveleiben a pápa a mérsékeltebb *oboedientia*, *reverentia* és *honor* fogalmakat használta. L. a listát Hacknál. Hack 1998. 648, 3. sz. jegyzet; illetve: Görich 2001. 467. 437. sz. jegyzet; 173f. A császár ellentétet illető ritka megnyilatkozásaira, illetve a császári és a pápai kíséret tagjainak jellemzően eltérő értelmezéseire l. Görich 2001. 174–177.

⁵⁹ A kardinálisok császári és pápai tárgyalópartnerkénti felértékelődéséhez l. Zey 2008b. 83–87.

⁶⁰ Weinfurter 2002a. 12. Az események színpadai karakterére l. továbbá: Thomson 1975; Schreiner 1986; Schreiner 1996. 75–78.; Althoff 1998; Scholz 2002; Görich 2005; Schmitz-Esser 2017; Johrendt 2017.

⁶¹ L. RI IV.2.3. 2278. sz. Az egyeztetés lefolyására l. RI IV.2.3. 2246., (2250.), 2255., 2259f., 2263f. és 2273–2276. sz. L. továbbá Laudage 2002. 115–121.; Scholz 2002. A velencei béke pápaságra vonatkozó jelentőségével kapcsolatban l. Becker 2007.

egyházi jogok és birtokok helyreállításáról. Ráadásul erre csak akkor kerülhetett sor, ha egyébként nem mondott ellent a birodalmi jognak, illetve vice versa meg kellett történnie egyházi oldalról is a császári birtokokat illetően, amennyiben az a római egyház jogait nem érintette.⁶²

Nem pusztán az előzetes megállapodás és a végleges szöveg közti komoly különbség mutatja, hogy a tényleges birtokjog meghatározása milyen nagy jelentőséggel bírt mindkét oldal számára, de az is, hogy e rendelkezések a 28 pontos szerződés harmadik, illetve negyedik pontjában kaptak helyet. Ennél csak III. Sándor egyedüli és jogos pápaként történő császári elismerése, és ennek igaz békével történő biztosítása volt előbbre való a pápa, utódai és az egész római egyház számára.⁶³

Az igaz béke a pápaság és a császárság között tehát csak Szent Péter jogainak és birtokainak szavatolásával, illetve helyreállításával volt elképzelhető. E speciális konfliktusban a béke és a birtoklás egységet alkotott, előbbit csak úgy lehetett szavatolni, ha a pápaság birtokai érintetlenek és csorbíthatatlanok maradtak.

De nem III. Sándor, hanem híres utóda, III. Ince (1198–1216) volt az, aki a 12–13. század fordulóján véghezvitte az Egyházi Állam restaurációját. Ince arra használta fel a Staufok császári hatalmának összeomlását, hogy az 1194 óta fennhatóságuk alatt álló Szicíliai Királyság területét ismét pápai uralom alá vonja, sőt, növelje azt, és teljesen újjászervezze igazgatását is.⁶⁴ Természetesen ez a restauráció nem állt fenn sokáig, mivel II. Frigyes (1212/15–1250, 1220-tól császár), Barbarossa unokája személyében színre lépett a következő Stauf, aki az egész Itália

⁶² L. az Anagniban megkötött előzetes béke 3. és 4. fejezetét. „Et universa regalia et alias possessiones sancti Petri, quas ipse abstulit vel sui vel alii favore ipsius, quas scilicet Romana ecclesia habuit a tempore Innocentii, domino pape Alexandro et ecclesie Romane restituet et ad retinendum iuvabit. Possessionem quoque prefecture urbis dominus imperator libere et plenarie restituet domino pape Alexandro et Romane ecclesie. Si autem post optentam plenam restitutionem eius dominus imperator aliquid iuris in ea voluerit requirere a domino papa et ab ecclesia Romana, cum hoc postulaverit, paratus erit dominus papa et ecclesia Romana iustitiam ei exhibere” – RI IV.2.3. 2202. sz. Kiadása: Friderici I. Diplomata 163. 658. sz. A velencei béke megfelelő fejezeteivel: „Omnem vero possessionem et tenementum sive prefecture sive alterius rei, quam Romana ecclesia habuit et ipse abstulit per se vel per alios, bona fide restituet ei salvo omni iure imperii. Ecclesia quoque Romana omnem possessionem et tenementum, quod ei abstulit per se vel per alios, bona fide ei restituet salvo omni iure Romane ecclesie. Possessiones etiam, quas dominus imperator restituet, ad retinendum iuvabit.” – RI IV.2.3. 2278. sz. Kiadása: Friderici I. Diplomata 203. 687. sz. A *praelectura urbis* l. Petersohn 1980.

⁶³ L. „Dominus imperator F(redericus) sicut dominum papam A(lexandrum) in catholicum et universalem papam recepit, ita ei debitam reverentiam exhibebit, sicut catholici sui antecessores suis catholicis antecessoribus exhibuerunt. Successoribus quoque suis catholice intransibilibus eandem reverentiam exhibebit. Et reddet dominus imperator veram pacem tam domino pape Alexandro quam omnibus successoribus suis et toti Romane ecclesie.” – Friderici I. Diplomata 203. 687. sz. A császár elismerése és a pápa, valamint a bíborosok által neki adott biztosítékok csak a 22. fejezetben tűnnek fel. L. Friderici I. Diplomata 205.

⁶⁴ L. a 15. sz.. jegyzetben hivatkozott irodalmat, valamint: Frenz 2009; Herbers 2012. 175f.

feletti császári hatalmat magának vindikálta – az Egyházi Állam területeit is beleértve. Szinte hiábavaló is megemlíteni, hogy II. Frigyes is alulmaradt a pápákkal és a velük szövetséges második Lombard Ligával szemben. Valódi béke azonban nem jöhetett létre az ellenfelek között, II. Frigyes IV. Ince pápa (1243–1254) tette le 1245-ben az I. Lyoni Zsinaton.⁶⁵

A pápaság szempontjából azonban a Staufok uralmának vége után sem tisztultak le az itáliai viszonyok. Róma birtokba vételének és az Egyházi Állam feletti uralom rövid időszakait, amelyeket a 12. század közepe óta egyébként is folyamatosan veszélyeztettek a római és a közép-itáliai kommuna-mozgalmak, kényszerű vagy önkéntes száműzetések hosszú szakaszai követték, mint például az avignoni 1305 és 1378 között, vagy éppen az olyan egzisztenciális krízisek, mint a nagy nyugati egyházszakadás 1378 és 1417, illetve 1423 között. Mindezek végzetes következményekkel jártak az Egyházi Államra nézve, melynek helyreállítása csak a középkor végén sikerült az új Szent Péter bazilika első építtetőjének, II. Gyulának (1503–1513), nagyrészt háborús eszközökkel.⁶⁶

Igazságszolgáltatás

Amilyen jelentős mértékben meghatározták a pápaság középkori történetét a nagy, egzisztenciális válságok és a saját területek birtoklásáért folytatott állandó küzdelmek, olyannyira karakterisztikus volt az Apostoli Szék hatása Európa keresztény királyságainak és fejedelemségeinek jogi kultúrájára és társadalmi fejlődésére. A 12. századtól, amikor is a pápai primátusigény Európa-szerte egyre nagyobb elismerésre talált, a Kúria volt az a bírói fórum, ahol megtárgyalták és eldöntötték a kisebb-nagyobb egyházjogi kérdéseket, melyek gyakran – például a házassági- és birtokjogot tekintve – komoly társadalmi relevanciával is bírtak.⁶⁷ A bíraskodás nem kizárólag Rómában vagy a Kúria egyéb tartózkodási helyein, hanem sokkal gyakrabban helyben zajlott. Vagy az egyes országokat, érseki tartományokat és püspökségeket pápai teljhatalommal felkereső legátusok tettek kísérletet arra, hogy az eléjük vitt pereskedéseket a kánonjog szerint döntsék el, vagy az egyházfők bíztak meg delegált bírókat, rendszerint a szomszédos diocézisek

⁶⁵ L. Herbers 2012. 180–186.; Schubert 2005. 217–228.; Wetzstein 2013.

⁶⁶ L. a 15. sz. jegyzetben hivatkozott irodalmakat. Valamint: Strnad 1985; Shaw 1993.

⁶⁷ L. Becker 1995; Lohrmann 1998; Laudage 2001; Noethlichs 2008. Különösen híresek Hairulf von Oudenburg II. Ince pápa megbízásából végrehajtott 1141. évi eljárásai, l. Müller 1930; valamint Thomas of Marlborough 1202–1207-i eljárása az eveshami kolostor ügyében III. Ince felhatalmazásával, l. Sayers 2013; Müller 2006. A pápai igazságszolgáltatás 12. század közepe óta jelentkező túlterheltségére l. Maleczek 1996. 258f. 31. sz. jegyzet, és a pápa saját területei feletti legfelsőbb világi bírói státuszára: 259. 32. sz. jegyzet.

püspökeket olyan eldöntetlen ügyekkel, amelyeket a pápának és a kardinálisoknak terjesztettek fel ítélelhozatalra.⁶⁸ E pereskedések megoldásának ideális módozatairól II. Orbán már a 11. század végén (1090) felvilágosította egyik, Ibériai-félszigetre küldött legátusát, nagy hangsúlyt fektetve a kánonjog szellemének megfelelő, teljesen pártatlan döntéshozatalra. A legátust nem érhetette a részrehajlás vádja, nehogy a római egyház autoritása kárt szenvedjen. Egyetlen eset mellett sem mehetett el szó nélkül, kétes helyzetekben pedig nem dönthetett egyedül, hanem ki kellett kérnie a helyi klerikusok tanácsát.⁶⁹ Az alapvető eljáráshoz a tanúk meghallgatása éppúgy hozzátartozott, mint a benyújtott dokumentumok kritikus vizsgálata. Végeredményben a legátusok ilyen ügyekben gyakran tudtak végleges döntést (*sententia definitiva*) hozni, melyek végrehajtását a helyi prelátusokra bízták, és következő legációk alkalmával ellenőrizték azt, ami nemritkán a per ismételt felvételéhez vezethetett. Legtöbbször azonban egy mindkét fél tekintélyét megőrző megegyezés (*amicabilis compositio*) elérése volt a cél, ami a döntés érvényre juttatását is megkönnyítette. Az egyezés legátusi közvetítéssel bírósági eljáráson kívül is létrejöhetett, vagy a közreműködésük nélkül létrejött egyezmények írásos megerősítését is kérhették a felek a pápai követektől.⁷⁰ A római Kúria kötelessége – szolt egy *compositio*val végződő eljárás során kiállított oklevél bevezetője –, hogy mindenkinek biztosítsa a jogszerűséget, és a peres feleket egyetértésre vezesse.⁷¹

⁶⁸ L. Harald Müller pápai küldöttbírószágra vonatkozó kutatásait: Müller 1997; Müller 2003; Müller 2008a; Müller 2008b; Müller 2012; Müller 2013; Müller 2016. a téma korábbi irodalmával. A pápai legációkat illetően l. a 8. és 24. sz. jegyzetben hivatkozott munkákat.

⁶⁹ A II. Orbán által megbízott legátus Rainerius bíboros, a későbbi II. Paszkál pápa (1099–1118) volt. Vele kapcsolatban l. Servatius 1979. A legáció jól dokumentálható a pápa megbízottjának küldött két, 1090. január 8-án kelt levele alapján: „Nostra igitur vice in illis partibus fungens [...] tu causam hanc diligenter inquire, inquisitam ad nos referre procura. Quod si privilegiorum nequiverit auctoritas inveniri; tu cum principibus terre de restauratione Terraconensis ecclesie stude [...] diligenter inquirito [...] iusto omnia iudicio definito [...] Tu autem in omnibus Romane auctoritatis memor ita te exhibe, ut nulla de te possit suspitio remanere.” – Mansilla 1955. 48f. 31. sz. A második irat útmutatásai is hasonlóak: „Tuae ergo prudentiae intererit, cui huiusmodi negotia in partibus illis discutienda et definienda commisimus, causam hanc diligenter inquire, et ita Domino donante agere ne locum iusticia perdat, neve favore cujuslibet aut zelo in partem alteram supplanteris. Memor esto consilii quod a nobis tibi datum est abeunti, et consilio religiosorum virorum communicato sic disponenda dispone, ut Romana aequitas nulli sit oblocutioni obnoxia, sed in omnibus iudicium tuum veritatem exsequens discretionis apostolicae semitam non relinquit. Sane his te suspectum esse noveris quia in domo adversarii commoraris. Et solent plerumque officia a rigore animos commutare.” – Migne 1881. 314f. A legációra l. Servatius 1979. 18–32.; Zey 2007. 93–98.

⁷⁰ L. Zey 2007. 101–119. Franciaországra nézve: Hiestand 1993.

⁷¹ Az oklevelet 1139-ben állította ki Guido di Castello bíboros-presbiter, a későbbi II. Celesztin pápa (1143–1144). „Quoniam Romanae ecclesiae peculiare est, omnibus suam servare iustitiam et discordantes ad concordiam reuocare” – Weiss 1995. 141. 1. sz. Kiadása: Kehr 1911. 282. 6. sz.; Kehr 1977. 302. 6. sz. Hyacinth, a S. Maria in Cosmedin bíboros-diakónusa, a későbbi III. Ce-

A pápai hatalom teljessége az igazságszolgáltatás esetében éppenséggel nem a döntés kieroszakolásában rejlett, hanem a megegyezést, az egyházi és társadalmi békét célzó kompromisszumokban, amelyre, amennyiben ez lehetséges volt, mindig törekedtek. Minél inkább azt érezték a felek, hogy igazságos elbírálásban részesültek, annál gyakrabban fordultak a Kúria bíróságához. A pápai bíróság, a legátusok vagy a delegált bírák elé kerülő esetek nagy számából magától értetődően következik az is, hogy a pápák és képviselőik egyházpolitikai vagy személyes érdekei mentén is születtek ítéletek. Mégis ezek inkább kivételt jelentettek a Kúriában vagy az *in partibus* zajló kánonjogi eljárások keretein belül megvalósuló, mindennapi konfliktuskezelési módozatok között.⁷²

Döntőbíráskodás és közvetítés

Alkalmanként világiak konfliktusai is megjelentek a legátusi oklevelekben, melyek esetében a békeközvetítés és a béke feltételeinek meghatározása állt az előtérben.⁷³ Ekkor a pápai képviselőket – az egyház belső viszályaival ellentétben – nem rendes bíróként, hanem döntőbíróként, közbenjáróként vagy közvetítőként kérték fel,⁷⁴ amivel egy olyan feladatkört vállaltak át, amelyet feletteseik, az egyházfők már a 11. század végi reformok óta egyre inkább magukévá tettek.⁷⁵ A pápák és a legátusok – úgy is mondhatnánk a pápák legátusok általi⁷⁶ – béketeremtésének ezen aspektusát a 12. és 13. századra vonatkozóan Werner Maleczek számtalan

---

lesztin pápa (1191–1198) egy 1155-ös oklevelének arengája: „Cum, velud ait sapiens quidam, res parve concordia crescant, discordia uero decrescant, scandala fratrum de medio tollere litesque rescendere paterno diligentine studio curamus.” – Weiss 1995. 175. 16. sz. Kiadása: Kehr 1928. 386f. 73. sz.

⁷² Az egyházon belüli béketeremtést Werner Maleczek nem vizsgálta munkájában, de hangsúlyozta, hogy ezen esetek „alkották a pápai béketeremtő tevékenységek döntő többségét”. Maleczek 1996. 258.

⁷³ L. Zey 2007. 116. A pápai legátusok 1198 előtti 240 bírói okleveléből nyolc született világiak közötti békét célzó fáradozások eredményeként.

⁷⁴ A különbségekre l. Maleczek 1996. 250f., 256., valamint az egyházi döntőbíráskodás római magánjogi eredetéhez: 287–294. A „döntőbíráskodás árnyékában történő közvetítésre” l. továbbá Kamp 2001. 236–260., 338–343.; Kamp 2014. Amíg a különféle eljárásformák az írott jogban a 12. század folyamán egyértelműen megkülönböztetésre kerültek, ezeket az egyházi rendes bírói eljárás és a döntőbíráskodás gyakorlatában a résztvevők átfedése miatt nem mindig lehetett egyértelműen megkülönböztetni.

⁷⁵ L. Maleczek 1996. 251f., 255.

⁷⁶ A legátusok feladatainak jelentős részét alkotó béketeremtésre l. Maleczek 1996. 262–269., különösen 264f. a 48. sz. jegyzettel, 271–279., 281., 284–286., 295–304., különösen 306–317., 319., 326–332.; Kamp 2001. 215–235. A legátusok békéltetői szerepvállalásának jelentőségére már Dickerhof is rámutatott: Dickerhof 1977. 373–381.

esetben követte nyomon.⁷⁷ Eltekintve a vérontás, a pusztítások és az üdvösségre le-
selkedő veszélyek miatti általános aggodalmaktól,⁷⁸ szinte minden hasonló törek-
vésben nagy szerepet játszottak a pápaság politikai érdekei, különösen a királyok
és a fejedelmek keresztes hadjáratokban való részvételét illetően.⁷⁹ Ekkor ugyanis
félre kellett tenni, vagy legalábbis csillapítani a helyi konfliktusokat, hogy a harci
hevületet más célok irányába lehessen terelni.⁸⁰ Ez az összefüggés már az 1095.
évi Clermont-i Zsinaton nyilvánvaló volt, amikor is az istenbékére vonatkozó ha-
tározatot a keresztes hadjáratra való felhívás előzte meg.⁸¹ A következő évszáza-
dokban a keresztes hadjáratok mellett a francia és az angol monarchiák folytonos
konfliktusait érintő békéltető törekvések is állandó elfoglaltságot jelentettek, ami
a pápától és a követektől számtalan egyeztetési kísérletet követelt; nem is beszélve
a keresztes államok különböző, a Kúriát is érintő vitás ügyeiről.⁸² A pápák csak
vonakodva mondtak le arról, hogy a királyok és a fejedelmek konfliktusaiba te-
kintélyük alapján ne döntőbíróként, hanem pusztán közvetítőként avatkozzanak
be.⁸³ Csak az avignoni száműzetés (1309–1377) miatt meggyengült helyzetük, va-
lamint – Hermann Kamp megfogalmazása szerint – a „francia koronához fűződő
szembeötlő kötődés” következtében került előtérbe a semlegességük.⁸⁴

Ugyan a 15. században, a konciliarizmus időszakában, és különösen a Baseli
Zsinattól (1431–1449) kezdve kísérletek történtek arra, hogy a pápai közvetítést a
zsinat küldötteivel helyettesítsék, ők azonban nem tudtak a legátusokéval összeha-
sonlítható elismertséget kivívni maguknak.⁸⁵

A világi ellenfelek közötti pápai békéltetés néha sikeres volt, legtöbbször azon-
ban az egyik vagy akár mindkét fél kibékíthetetlensége miatt kudarcba fulladt, a
súlyos egyházi, vagy éppen nagyon is konkrét világi büntetésekkel való fenyege-

77 L. Maleczek 1996. 259f. Vö. kutatása tárgykörével: viszály Genova és Pisa között, valamint a
pápai legátusok beavatkozása az angol–francia ellentétbe, III. Ince pontifikátusa, III. Honorius
és IX. Gergely pápák kísérletei a II. Frigyes és a lombard szövetség közötti közvetítésre, a legátu-
sok 13. századi fáradozásai a béke érdekében, X. Gergely pontifikátusa, illetve az angol–francia
viszály a 13. század végén.

78 L. Maleczek 1996. 266., 274., 296.

79 L. Maleczek 1996. 263., 266–268., 271–274., 294f., 297., 300., 302., 307f., 310–312., 317–326.

80 Maleczek hangsúlyozza, hogy a pápák nem láttak ebben ellentmondást. Maleczek 1996. 317.
– utalva a „szent háború” pápai gondolkodásmódban betöltött jelentőségére. Ehhez l. az 51. sz.
jegyzetet.

81 Ehhez l. a 47–52. sz. jegyzeteket.

82 L. Maleczek 1996. különösen: 264–266., 326–332.

83 Kamp e fejlődést vázolja fel, főként III. Ince német trónviszályban betöltött szerepe, X. Gergely
(1271–1276) II. Ottokár cseh király és Habsburg a Rudolf Babenberg-örökség miatti ellentéte-
hez való hozzáállása, valamint XII. Benedek (1334–1342) francia–angol konfliktussal kapcsola-
tos attitűdje közötti különbségek alapján: Kamp 2001. 230–235. l. ehhez Müller 1996. 339–344.

84 L. Kamp 2001. 233f., idézet: 233.; Müller 1996. 341f.

85 L. Müller 1996. 343f., 372f., 386 f.

tőzés ellenére is – vagy épp amiatt.⁸⁶ Ehhez az is hozzájárult, hogy a világi viszálykodók egyre inkább tartottak attól, hogy a pápák befolyjanak országaik politikai ügyeinek intézésébe.⁸⁷

Végeredményben a pápák és a legátusok részvétele a világi békéltetésben a 13. századra teljesen kiépülő juriszdikciós primátus következménye volt, mely nemcsak az egyházon belüli legfőbb bírói hatalom iránti igényt, hanem az egyházi hatalom világi fölé rendelését is magába foglalta. Ennek érvényre juttatásához pedig nemcsak az investitúraharc járult hozzá, hanem a reformpápáknak és utódaiknak az európai és az Európán kívüli királyokhoz és fejedelmekhez fűződő szerteágazó kapcsolatai is.⁸⁸

Összegzés

Végezetül vegyük át még egyszer a középkori pápaság és a béke témakörének áttekintéséhez szükséges, jelentősebb aspektusokat. A középkori pápák béke iránti érdeklődése alapvetően három viszonyrendszerben jellemezhető: a béke és a háború, a béke és a birtoklás, valamint a béke és a jog összefüggésében. Közöttük sem időbeli, sem prioritási sorrend nem mutatható ki, még akkor sem, ha a béke és a háború elsőként említett kombinációja politikai szempontból bizonyos elsőbbséget is élvezett, lévén az ezzel összefüggő békeparancsok és közvetítési kísérletek elsősorban a világiak felé irányultak. Ezeknek a történeti kutatásban „szent háború”-nak is nevezett jogos célt, azaz a Szentföld keresztény szent helyeinek meghódítását, megőrzését, visszahódítását, vagy legalábbis azok védelmét kellett biztosítaniuk. A Szentföld visszahódítása, a *recuperatio terrae sanctae* a kereszties államok 1291-es bukása után is a pápaság egyik legfontosabb politikai célja maradt. A cél szentesítette az eszközt, amennyiben a királyok és a fejedelmek békéltetését célzó pápai törekvések átmenetileg is, de sikerrel jártak, és az országok és népeik számára a nyugalom és a béke időszakát hozták el. A kizárólag ezt a motívumot előtérbe helyező pápai béketörekvések azonban csak átmenetileg, a francia *treuga Dei*-mozgalommal összefüggésben jelentkeztek.

⁸⁶ A sikertelenségek hosszú sora már VII. Gergely kísérleteivel megkezdődött, amikor is a német trónharcokban IV. Henrik és Sváb Rudolf között döntőbíróként próbált fellépni. L. Maleczek 1996. 257.; Kamp 2001. 215f., 218–222. A pápai békéltető tevékenység sikertelenségének további hangsúlyos példáira, valamint az ezekkel összefüggő büntető szankciókkal való fenyegetésekre l. Maleczek 1996. 273f., 280–282., 283–287., 297., 304f., 317–332.

⁸⁷ L. Maleczek 1996. 326f.; Kamp 2001. 222–229. III. Ince a német trónharcokban játszott szerepe: Kamp 2011. 100.

⁸⁸ L. Schieffer 1989; Kamp 2001. 232.

A pápák tevékenységét ugyan bizonyos mértékig meghatározta, hogy a Szentföldet keresztény uralkodók birtokolták, de méginkább az, hogy maguk az egyházfők itáliai birtokokkal rendelkeztek. Az Egyházi Állam jelentette világi hatalmuk és anyagi mozgásterük alapját. Itáliai béketörekvéseik ennek biztosítását célozták. A pápaság és a Német-római Császárság nagy konfliktusai is itáliai igényeik kereszteződése folytán lobbantak lángra, mielőtt egy, az egész *christianitasra* szenvedést hozó futótűzzé váltak volna. Ha viszont békére került sor, a birtokok és jogok helyreállítása a pápák legfontosabb céljai között szerepelt.

Mindkét pontnál jól látható, ahogyan a pápák fel tudták oldani a keresztény békeetika és a hatalom megtartásának strukturális kényszere közötti, szinte leküzdhetetlennek tűnő ellentmondást.

A hatalom megtartása és az egyházpolitikai érdekek a pápák döntőbíróként vagy közvetítőként kifejtett tevékenységét illetően is meghatározók voltak. A keresztény világrend vezető pozíciója iránti igény legmarkánsabban akkor jelent meg, amikor az egyházfők számos alkalommal – azonban csak ritkán sikeresen – kísérletet tettek arra, hogy eldöntsék királyok és fejedelmek konfliktusait. A pápaság azonban csak azáltal válhatott „nemzetközileg” elismert békéltető fórummá, hogy fokozatosan lemondott a döntőbíró szerepéről és tevékenységét a pártatlan közvetítésre szorította vissza.

A pápaság csak a nagy politikai és egyházpolitikai kérdések árnyékában bontakoztathatta ki leghatásosabb békeművét, mely a bíborosok és a delegált bírók fáradhatatlan, nem feltétlenül a végső ítélet meghozatalát, hanem egy közbülső egyezség létrehozását célzó tevékenységén alapult. A gyakorlat bizonyos ellentmondást is hordozott magában, lévén a peres felek a pápához és a legátusokhoz történő apellációval kivonták magukat a helyi egyházi és világi bírászkodás alól, egyúttal pedig alátámasztották a pápák juriszdikciós primátus iránti igényét és hozzájárultak a latin, hovatovább a katolikus egyház centralizációjához. Gyakorlatilag azonban a pápák és a legátusok döntéseiben püspökök, apátok és papok, valamint nem ritkán királyok, hercegek, grófok, bárók és más laikusok is érintettek voltak, és gondoskodniuk kellett azok végrehajtásáról. Ily módon biztosított volt az állandó párbeszéd, és a pápaság sikerebben tudott békét teremteni a helyi hatalmakkal fennálló, mindennapi kapcsolatai révén, mint felszólításokkal és fenyegetésekkel.

Fordította: Barabás Gábor – Polyák Petra

Források

- Conciliorum Oecumenicorum Decreta = Conciliorum Oecumenicorum Decreta.
Ed. Alberigo, Giuseppe et al. Bologna, 1973.
- Concilium Narbonense, 1054 = Concilium Narbonense, 1054. In: Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio. Hrsg. von Mansi, Johannes Dominicus. Bd. 19. Paris, 1774 (Új kiadása: 1902) 827–832. oszlop.
- Constitutiones = Constitutiones et acta publica imperatorum et regum, Bd. 1. Hrsg. von Weiland, Ludwig. Hannover, 1893. (Monumenta Germaniae Historica. Leges 4/1.)
- DÖK = Dekrete der ökumenischen Konzilien, Bd. 2: Konzilien des Mittelalters. Vom Ersten Laterankonzil (1123) bis zum Fünften Laterankonzil (1512–1517). Hrsg. von Wohlmuth, Josef. Paderborn, 2000.
- Friderici I. Diplomata = Friderici I. Diplomata – Die Urkunden Friedrichs I. Hrsg. von Appelt, Heinrich. Teil 3: 1168–1180. Hannover, 1985. (Monumenta Germaniae Historica, Diplomata 10/3).
- Migne 1881 = Patrologiae cursus completus: series latina. Sive, Bibliotheca universalis, integra, uniformis, commoda, oeconomica, omnium SS. patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum qui ab aevo apostolico ad usque Innocentii III tempora floruerunt. 151. Paris, 1881.
- Papsturkunden 896–1046 = Papsturkunden 896–1046. Hrsg. von Zimmermann, Harald. Bd. 1–3. Wien, 1988–1989. (Veröffentlichungen der Historischen Kommission der österreichischen Akademie der Wissenschaften 3–5.)
- RI II.5. = Regesta Imperii II, Bd. 5: Papstregesten 911–1024. Ed. Böhmer, Johann Friedrich. Bearb. von Zimmermann, Harald. Wien, 1998.
- RI III.5. = Regesta Imperii III, Bd. 5: Papstregesten 1024–1058. Ed. Böhmer, Johann Friedrich. Bearb. von Frech, Karl Augustin. 1. Lieferung 1024–1046. Köln, 2006.
- RI IV.2.3 = Regesta Imperii IV, Bd. 2, 3. Friedrich I. 1152 (1122)–1190, 3. Lieferung 1168–1180. Ed. Böhmer, Johann Friedrich. Neubearb. von Oppl, Ferdinand. Wien, 2001.

Felhasznált irodalom

- Althoff 1998 = Althoff, Gerd: Friedrich Barbarossa als Schauspieler? Ein Beitrag zum Verständnis des Friedens von Venedig (1177). In: Ehlert, Trude (Hrsg.): Chevaliers errants, demoiselles et l'Autre. Höfische und nachhöfi-

- sche Literatur im europäischen Mittelalter. Festschrift für Xenia von Ertzdorff zum 65. Geburtstag. Göppingen, 1998. 3–20.
- Althoff 2011 = Althoff, Gerd (Hrsg.): Frieden stiften. Vermittlungen und Konfliktlösung vom Mittelalter bis heute. Darmstadt, 2011.
- Althoff 2013a = Althoff, Gerd: „Selig sind, die Verfolgung ausüben“. Päpste und Gewalt im Hochmittelalter. Darmstadt, 2013.
- Althoff 2013b = Althoff, Gerd: Päpstliche Autorität im Hochmittelalter. In: Seibert – Bomm – Türck 2013. 253–265.
- Andenna – Blenemann – Herbers – Melville 2013 = Andenna, Cristina – Blenemann, Gordon – Herbers, Klaus – Melville, Gert (Hrsg.): Die Ordnung der Kommunikation und die Kommunikation der Ordnungen, Bd. 2: Zentralität: Papsttum und Orden im Europa des 12. und 13. Jahrhunderts. Stuttgart, 2013. (Aurora 1/2.)
- Angenendt 2009 = Angenendt, Arnold: Die Kreuzzüge. Aufruf zum „gerechten“ oder zum „heiligen“ Krieg? In: Hehl 2009. 341–367.
- Arnaldi 1987 = Arnaldi, Girolamo: Le origini dello Stato della Chiesa. Torino, 1987.
- Asbridge 2016 = Asbridge, Thomas: Die Kreuzzüge. Stuttgart, 2016. (angol eredeti: The Crusades. The War for the Holy Land. London – New York, 2010.)
- Barthélemy 1999 = Barthélemy, Dominique: L'an mil et la paix de Dieu. La France chrétienne et féodale 980–1060. Paris, 1999.
- Becker 1964 = Becker, Alfons: Papst Urban II. (1088–1099). Teil 1: Herkunft und kirchliche Laufbahn. Der Papst und die lateinische Christenheit. Stuttgart, 1964. (Schriften der Monumenta Germaniae Historica 19/1.)
- Becker 1988 = Becker, Alfons: Papst Urban II. (1088–1099). Teil 2: Der Papst, die griechische Christenheit und der Kreuzzug. Stuttgart, 1988. (Schriften der Monumenta Germaniae Historica 19/2.)
- Becker 1995 = Becker, Alfons: Rechtsprinzipien und Verfahrensregeln im päpstlichen Gerichtswesen zur Zeit Urbans II. In: Dotzauer, Winfried – Kleiber, Wolfgang – Matheus, Michael – Spiess, Karl-Heinz (Hrsg.): Landesgeschichte und Reichsgeschichte. Festschrift für Alois Gerlich zum 70. Geburtstag. Stuttgart, 1995. 51–66. (Geschichtliche Landeskunde. Veröffentlichungen des Instituts für Geschichtliche Landeskunde an der Universität Mainz 42.)
- Becker 2007 = Becker, Hans-Jürgen: Der Friede von Venedig im Jahre 1177 und die Entstehung der Papstkirche. In: Dilcher, Gerhard – Quaglioni, Diego (Hrsg.): Gli inizi del diritto pubblico. L'età di Federico Barbarossa: legislazione e scienza del diritto / Die Anfänge des öffentlichen Rechts. Gesetzgebung im Zeitalter Friedrich Barbarossas und das Gelehrte Recht. Bologna – Berlin, 2007. 261–282. (Annali dell'Istituto storico italo-germanico

- in Trento. *Contributi 19 / Jahrbuch des italienisch-deutschen historischen Instituts in Trient. Beiträge 19.*)
- Becker 2011 = Becker, Hans-Jürgen: Kirchenstaat. In: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*, Bd. 2: Geistliche Gerichtsbarkeit – Konfiskation. Berlin, 2011. 1828–1834. *oszlop.*
- Becker 2012 = Becker, Alfons: Papst Urban II. (1088–1099). Teil 3: Ideen, Institutionen und Praxis eines päpstlichen regimén universale. Hannover, 2012. (*Schriften der Monumenta Germaniae Historica 19/3.*)
- Brandenburg 2016 = Brandenburg, Hugo: Die literarischen Quellen und die archäologischen Zeugnisse für den Aufenthalt, den Märtyrertod und die Bestattung des Apostels Petrus in Rom. In: Schneidmüller – Weinfurter – Matheus – Wiczorek 2016. 39–76.
- Caille 1993 = Caille, Jacqueline: Narbonne, I. Erzbistum. In: *Lexikon des Mittelalters* 6. 1993. 1020–1021. *oszlop.*
- Caspar 1930–1933 = Caspar, Erich: Geschichte des Papsttums. Von den Anfängen bis zur Höhe der Weltherrschaft, Bd. 1: Römische Kirche und Imperium Romanum; Bd. 2: Das Papsttum unter byzantinischer Herrschaft. Tübingen, 1930–1933.
- Cavanna 1980 = Cavanna, Adriano: *Bellum iustum*. In: *Lexikon des Mittelalters* 1. 1980. 1849–1851. *oszlop.*
- Christie 2014 = Christie, Niall: Muslims and Crusaders. Christianity's Wars in the Middle East, 1095–1382, from the Islamic Sources. London – New York, 2014.
- Cobb 2015 = Cobb, Paul M.: Der Kampf ums Paradies. Eine islamische Geschichte der Kreuzzüge. Darmstadt, 2015. (*angol eredeti: The Race for Paradise. An Islamic History of the Crusades. Oxford, 2014.*)
- Cole 1991 = Cole, Penny J.: The Preaching of the Crusades to the Holy Land 1095–1270. Cambridge/Massachusetts, 1991. (*Medieval Academy Books 98.*)
- Cowdrey 1970a = Cowdrey, Herbert E. J.: The Peace and the Truce of God in the Eleventh Century. *Past and Present* 46. (1970), 42–67.
- Cowdrey 1970b = Cowdrey, Herbert E. J.: Pope Urban II's Preaching of the First Crusade. *History. The Journal of the Historical Association* 55. (1970), 177–188. (új kiadása: In: Madden, Thomas (Ed.): *The Crusades. The Essential Readings*. Oxford, 2002. 15–29. [Blackwell Essential Readings in History])
- Dahlhaus 1989 = Dahlhaus, Joachim: Aufkommen und Bedeutung der Rota in den Urkunden des Papstes Leo IX. *Archivum Historiae Pontificiae* 27. (1989), 7–84.
- Dahlhaus 1996 = Dahlhaus, Joachim: Aufkommen und Bedeutung der Rota in der Papsturkunde. In: Rück, Peter (Hrsg.): *Graphische Symbole in mittel-*

- alterlichen Urkunden. Beiträge zur diplomatischen Semiotik. Sigmaringen, 1996. 407–423. (Historische Hilfswissenschaften 3.)
- Dahlhaus 2011 = Dahlhaus, Joachim: Rota oder Unterschrift. Zur Unterfertigung päpstlicher Urkunden durch ihre Aussteller in der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts (Anhang: Die Originalurkunden der Päpste von 1055 bis 1099). In: Fees – Hedwig – Roberg 2011. 249–303.
- De Blaauw 2016 = De Blaauw, Sible: Die Gräber der frühen Päpste. In: Schneidmüller – Weinfurter – Matheus – Wieczorek 2016. 77–99.
- Deér 1972 = Deér, Josef: Papsttum und Normannen. Untersuchungen zu ihren lehnsrechtlichen und kirchenpolitischen Beziehungen. Köln – Wien, 1972. (Studien und Quellen zur Welt Kaiser Friedrichs II. 1.)
- Dendorfer – Deutinger 2010 = Dendorfer, Jürgen – Deutinger, Roman (Hrsg.): Das Lehnswesen im Hochmittelalter. Forschungskonstrukte – Quellenbefunde – Deutungsrelevanz. Ostfildern, 2010. (Mittelalter-Forschungen 34.)
- Dendorfer – Lützelshwab 2013 = Dendorfer, Jürgen – Lützelshwab, Ralf (Hrsg.): Die Kardinäle des Mittelalters und der Renaissance. Integration, Kommunikation, Habitus / I cardinali del medioevo e del primo Rinascimento. Integrazione, comunicazione, habitus. Firenze, 2013.
- Dendorfer – Lützelshwab 2011 = Dendorfer, Jürgen – Lützelshwab, Ralf (Hrsg.): Geschichte des Kardinalats im Mittelalter. Stuttgart, 2011. (Päpste und Papsttum 39.)
- Dickerhof 1977 = Dickerhof, Harald: Friede als Herrschaftslegitimation in der italienischen Politik des 13. Jahrhunderts. Archiv für Kulturgeschichte 59. (1977), 366–389.
- Drabek 1976 = Drabek, Anna Maria: Die Verträge der fränkischen und deutschen Herrscher mit dem Papsttum von 754 bis 1020. Wien, 1976. (Veröffentlichungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 22.)
- Erdmann 1935 = Erdmann, Carl: Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens. Stuttgart, 1935. (új kiadása: Darmstadt, 1980.) (Forschungen zur Kirchen- und Geistesgeschichte 6.)
- Fees – Hedwig – Roberg 2011 = Fees, Irmgard – Hedwig, Andreas – Roberg, Francesco (Hrsg.): Papsturkunden des frühen und hohen Mittelalters. Äußere Merkmale – Konservierung – Restaurierung. Leipzig, 2011.
- Fees 2018 = Fees, Irmgard: Diplomatie und Paläographie als Schlüssel zur Kulturgeschichte. Papstgeschichtliche Wende und Urkundengestaltung. In: Herbers, Klaus – Trenkle, Viktoria (Hrsg.): Papstgeschichte im digitalen Zeitalter. Köln, 2018. 95–108. (Archiv für Kulturgeschichte. Beiheft 85.)
- Fichtenau 1983 = Fichtenau, Heinrich: Vom Ansehen des Papsttums im zehnten Jahrhundert. In: Mordek, Hubert (Hrsg.): Aus Kirche und Reich. Studien zu Theologie, Politik und Recht im Mittelalter. Festschrift für Friedrich Kempf

- zu seinem fünfundsiebzigsten Geburtstag und fünfzigjährigen Doktorjubiläum. Sigmaringen, 1983. 117–124.
- Frech 1992 = Frech, Karl Augustin: Die deutschen Päpste – Kontinuität und Wandel. In: Weinfurter, Stefan (Hrsg.): Die Salier und das Reich 2. Sigmaringen, 1992. 303–332.
- Frech 2006 = Frech, Karl Augustin: Die Urkunden Leos IX. Einige Beobachtungen. In: Bischoff, Georges – Tock, Benoit-Michel (Ed.): *Léon IX et son temps. Actes du colloque international organisé par l’Institut d’Histoire Médiévale de l’Université Marc-Bloch, Strasbourg-Eguisheim, 20 – 22 juin 2002*. Turnhout, 2006. 161–186. (Atelier de recherches sur les textes médiévaux 8.)
- Frech 2011 = Frech, Karl Augustin: Die Gestaltung des Papstnamens in der Intitulatio der Urkunden Leos IX. In: Fees – Hedwig – Roberg 2011. 175–208.
- Frenz 2009 = Frenz, Thomas: Das Papsttum als der lachende Dritte? Die Konsolidierung der weltlichen Herrschaft der Päpste unter Innozenz III. In: Hechberger, Werner – Schuler, Florian (Hrsg.): *Staufer und Welfen. Zwei rivalisierende Dynastien im Hochmittelalter*. Regensburg, 2009. 190–201.
- Fried 1996 = Fried, Johannes (Hrsg.): *Träger und Instrumentarien des Friedens im hohen und späten Mittelalter*. Sigmaringen, 1996. (Vorträge und Forschungen 43.)
- Fuhrmann 1987 = Fuhrmann, Horst: Über die „Heiligkeit“ des Papstes. In: Fuhrmann, Horst: *Einladung ins Mittelalter*. München, 1987. 161–168.
- Fuhrmann 2004 = Fuhrmann, Horst: *Die Päpste. Von Petrus zu Johannes Paul II.* München, 2004.
- Goetz 1983 = Goetz, Hans-Werner: Kirchenschutz, Rechtswahrung und Reform. Zu den Zielen und zum Wesen der frühen Gottesfriedensbewegung in Frankreich. *Francia* 11. (1983), 193–239.
- Goetz 2002 = Goetz, Hans-Werner: Die Gottesfriedensbewegung im Licht neuerer Forschungen. In: Buschmann, Arno – Wadle, Elmar (Hrsg.): *Landfrieden. Anspruch und Wirklichkeit*. Paderborn – Zürich, 2002. 31–54. (Rechts- und staatswissenschaftliche Veröffentlichungen der Görres-Gesellschaft. Neue Folge 98.)
- Goez 1970 = Goez, Werner: *Papa qui et episcopus. Zum Selbstverständnis des Reformpapsttums im 11. Jahrhundert*. *Archivum Historiae Pontificiae* 8. (1970), 27–59.
- Goez 2008 = Goez, Werner: *Kirchenreform und Investiturstreit 910–1122*. Bearbeitet von Goez, Elke. Stuttgart, 2008.
- Görich 2001 = Görich, Knut: *Die Ehre Friedrich Barbarossas. Kommunikation, Konflikt und politisches Handeln im 12. Jahrhundert*. Darmstadt, 2001.

(Symbolische Kommunikation in der Vormoderne. Studien zur Geschichte, Literatur und Kunst)

- Görich 2005 = Görich, Knut: Venedig 1177: Kaiser Friedrich Barbarossa und Papst Alexander III. schließen Frieden. In: Krieger, Wolfgang (Hrsg.): Und keine Schlacht bei Marathon. Große Ereignisse und Mythen der europäischen Geschichte. Stuttgart, 2005. 70–91., 337–343.
- Görich 2011 = Görich, Knut: Friedrich Barbarossa. Eine Biographie. München, 2011.
- Guyot-Jeannin – Uginet 2006 = Guyot-Jeannin, Olivier – Uginet, François-Charles: États pontificaux. In: Levillain, Philippe (Ed.): Dictionnaire Historique de la papauté. Paris, 2006. 624–632.
- Gübele 2018 = Gübele, Boris: Deus vult, Deus vult. Der christliche heilige Krieg im Früh- und Hochmittelalter. Ostfildern, 2018. (Mittelalter-Forschungen 54.)
- Hack 1998 = Hack, Achim Thomas: Das Empfangszeremoniell bei mittelalterlichen Papst-Kaiser-Treffen. Köln, 1998. (Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters. Beihefte zu J. F. Böhmer, Regesta Imperii 18.)
- Hahn 1975 = Hahn, Adelheid: Das Hludowicianum. Die Urkunde Ludwigs des Frommen für die römische Kirche von 817. Archiv für Diplomatik 21. (1975), 15–135.
- Head – Landes 1992 = Head, Thomas – Landes, Richard (Hrsg.): The Peace of God. Social Violence and Religious Response in France around the Year 1000. Ithaca – New York, 1992.
- Hehl 1994 = Hehl, Ernst-Dieter: Was ist eigentlich ein Kreuzzug? Historische Zeitschrift 259. (1994), 297–336.
- Hehl 2008 = Hehl, Ernst-Dieter: Zwischen Ansehen und Bedrängnis. Das Papsttum im 10. Jahrhundert. In: Hartmann, Wilfried – Herbers, Klaus (Hrsg.): Die Faszination der Papstgeschichte. Neue Zugänge zum frühen und hohen Mittelalter. Köln, 2008. 81–96. (Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters. Beihefte zu J. F. Böhmer, Regesta Imperii 28.)
- Hehl 2009 = Hehl, Ernst-Dieter: Heiliger Krieg – eine Schimäre? Überlegungen zur Kanonistik und Politik des 12. und 13. Jahrhunderts. In: Holzem 2009. 323–340.
- Herbers – López Alsina – Engel 2013 = Herbers, Klaus – López Alsina, Fernando – Engel, Frank (Hrsg.): Das begrenzte Papsttum. Spielräume päpstlichen Handelns. Legaten – delegierte Richter – Grenzen. Berlin – Boston, 2013. 251–288. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Neue Folge 25.)
- Herbers 2012 = Herbers, Klaus: Geschichte des Papsttums im Mittelalter. Darmstadt, 2012.

- Herrmann 1973 = Herrmann, Klaus-Jürgen: Das Tuskulanerpapsttum (1012–1046). Benedikt VIII., Johannes XIX., Benedikt IX. Stuttgart, 1973. (Päpste und Papsttum 4.)
- Herzig 2003 = Herzig, Heinz E.: Ciceros Konzept des „bellum iustum“ und Augustins Überlieferung. In: Hesse, Christian – Immenhauser, Beat – Landolt, Oliver – Studer, Barbara (Hrsg.): Personen der Geschichte – Geschichte der Personen. Studien zur Kreuzzugs-, Sozial- und Bildungsgeschichte. Festschrift für Rainer Christoph Schwinges zum 60. Geburtstag. Basel, 2003. 393–402.
- Hiestand 1972 = Hiestand, Rudolf: Die päpstlichen Legaten auf den Kreuzzügen und in den Kreuzfahrerstaaten vom Konzil von Clermont (1095) bis zum vierten Kreuzzug. Habilitationsschrift. Kiel, 1972.
- Hiestand 1993 = Hiestand, Rudolf: Les légats pontificaux en France du milieu du XIe à la fin du XIIe siècle. In: Grosse, Rolf (Hrsg.): L'église de France et la papauté (Xe–XIIIe siècle) / Die französische Kirche und das Papsttum (10.–13. Jahrhundert). Actes du XXVIe colloque historique franco-allemand organisé en coopération avec l'École Nationale des Chartes par l'Institut Historique Allemand de Paris (Paris, 17–19 octobre 1990). Bonn, 1993. 54–80. (Studien und Dokumente zur Gallia Pontificia / Études et documents pour servir à une Gallia Pontificia 1.)
- Hillenbrand 2006 = Hillenbrand, Carole: The Crusades. Islamic Perspectives. Edinburgh, 2006.
- Hoffmann 1964 = Hoffmann, Hartmut: Gottesfrieden und Treuga Dei. Stuttgart, 1964. (Schriften der Monumenta Germaniae Historica 20.)
- Hoffmann 1969 = Hoffmann, Hartmut: Die Anfänge der Normannen in Süditalien. Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken 49. (1969), 95–144.
- Hoffmann 1977 = Hoffmann, Hartmut: Der Kirchenstaat im hohen Mittelalter. Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken 57. (1977), 1–45.
- Holzem 2009 = Holzem, Andreas (Hrsg.): Krieg und Christentum. Religiöse Gewalttheorien in der Kriegserfahrung des Westens. Paderborn, 2009. (Krieg in der Geschichte 50.)
- Houben 2006 = Houben, Hubert: Die Normannen und das Papsttum. In: Jarnut, Jörg – Wemhoff, Matthias (Hrsg.): Vom Umbruch zur Erneuerung? Das 11. und beginnende 12. Jahrhundert – Positionen der Forschung. München, 2006. 47–55. (Mittelalter Studien 13.)
- Houben 2012 = Houben, Hubert: Die Normannen. München, 2012. (C.H. Beck Wissen 2755.)

- Hödl 1989 = Hödl, Ludwig: Friede. II. Theologisch. In: Lexikon des Mittelalters 4. 1989. 920–921. oszlop.
- Jahn 1989 = Jahn, Wolfgang: Untersuchungen zur normannischen Herrschaft in Süditalien (1040–1100). Frankfurt am Main – Bern, 1989. (Europäische Hochschulschriften III. Geschichte und ihre Hilfswissenschaften 401.)
- Janssen 1975 = Janssen, Wilhelm: Friede. Geschichtliche Grundbegriffe 2. (1975), 543–591.
- Jaspert 2014 = Jaspert, Nikolas: Die Kreuzzüge. Darmstadt, 2014. (Geschichte kompakt)
- John 2017 = John, Simon: The Papacy and the Establishment of the Kingdoms of Jerusalem, Sicily and Portugal. Twelfth-Century Papal Political Thought on Incipient Kingship. *The Journal of Ecclesiastical History* 68. (2017), 223–259.
- Johrendt – Müller 2008 = Johrendt, Jochen – Müller, Harald (Hrsg.): Römisches Zentrum und kirchliche Peripherie. Das universale Papsttum als Bezugspunkt der Kirchen von den Reformpäpsten bis zu Innozenz III. Berlin – New York, 2008. 135–189. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Neue Folge 2.)
- Johrendt – Müller 2012 = Johrendt, Jochen – Müller, Harald (Hrsg.): Rom und die Regionen. Studien zur Homogenisierung der lateinischen Kirche im Hochmittelalter. Berlin – Boston, 2012. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Neue Folge 19.)
- Johrendt 2001 = Johrendt, Jochen: Die Reisen der frühen Reformpäpste. Ihre Ursachen und Funktionen. *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte* 96. (2001), 57–94.
- Johrendt 2012 = Johrendt, Jochen: Das Innozenzianische Schisma aus kurialer Perspektive. In: Müller – Hotz 2012. 127–163.
- Johrendt 2013 = Johrendt, Jochen: *Ubi papa, ibi Roma?* Die Nutzung der Zentralitätsfunktion Roms durch die Päpste. In: Andenna – Blenemann – Herbers – Melville 2013. 191–212.
- Johrendt 2016 = Johrendt, Jochen: Papstgeschichtliche Wende und produktive Zerstörung. Päpstliche Briefe im Zeitalter des Investiturstreits. In: Hartmann, Florian (Hrsg.): Briefe und Kommunikation im Wandel. Medien, Autoren und Kontexte in den Debatten des Investiturstreits. Köln – Weimar – Wien 2016. 103–128. (Papsttum im mittelalterlichen Europa 5.)
- Johrendt 2017 = Johrendt, Jochen: Venedig als »papstfreie« Zone. Der Venedigaufenthalt Alexanders III. im Jahr 1177 und seine historiographische Bewältigung. In: Schmitz-Esser – Görlich – Johrendt 2017. 99–124.

- Jordan 1931 = Jordan, Karl: Das Eindringen des Lehnswesens in das Rechtsleben der römischen Kurie. Archiv für Urkundenforschung 12. (1931), 13–110. (új kiadása: Darmstadt, 1971.)
- Kaiser 1989 = Kaiser, Reinhold: Gottesfrieden. In: Lexikon des Mittelalters 4. 1989. 1587–1592. oszlop.
- Kamp 2001 = Kamp, Hermann: Friedensstifter und Vermittler im Mittelalter. Darmstadt, 2001. (Symbolische Kommunikation in der Vormoderne)
- Kamp 2011 = Kamp, Hermann: Vermittlung in der internationalen Politik des späten Mittelalters. In: Althoff 2011. 98–123.
- Kamp 2014 = Kamp, Hermann: Päpste als Friedensvermittler in der Karolingerzeit. In: Beestermöller, Gerhard (Hrsg.): Christliche Friedensethik im frühen Mittelalter. Theologie zwischen Kritik und Legitimation von Gewalt. Münster, 2014. 175–201. (Studien zur Friedensethik 46.)
- Kehr 1901 = Kehr, Paul Fridolin: Scrinium und Palatium. Zur Geschichte des päpstlichen Kanzleiwesens im XI. Jahrhundert. In: Mühlbacher, Engelbert (Hrsg.): Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsbd. 6. Innsbruck, 1901. 70–112. (új kiadása: Kehr, Paul Fridolin: Ausgewählte Schriften. Hrsg. von Hiestand, Rudolf. Teilbd. 1. Göttingen, 2005. 130–172. [Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Philosophisch-Historische Klasse. Dritte Folge 250.])
- Kehr 1911 = Kehr, Paul Fridolin: Nachträge zu den Papsturkunden Italiens V. Göttinger Nachrichten 1911. 267–335.
- Kehr 1928 = Kehr, Paul Fridolin: Papsturkunden in Spanien. Vorarbeiten zur Hispania Pontificia, Bd. 2: Navarra und Aragon. Berlin, 1928. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-Historische Klasse. Neue Folge 22/1.)
- Kehr 1977 = Kehr, Paul Fridolin: Nachträge zu den Papsturkunden Italiens V. In: Kehr, Paul Fridolin: Papsturkunden in Italien, Bd. 5. Città del Vaticano, 1977.
- Kotzur 2004 = Kotzur, Hans-Jürgen (Hrsg.): Die Kreuzzüge. Kein Krieg ist heilig. Mainz, 2004.
- Krafft 2010 = Krafft, Otfried: Bene Valete. Entwicklung und Typologie des Monogramms in Urkunden der Päpste und anderer Aussteller seit 1049. Leipzig, 2010.
- Krafft 2011 = Krafft, Otfried: Der monogrammatistische Schlußgruß (Bene Valete). Über methodische Probleme, historisch-diplomatische Erkenntnis zu gewinnen. In: Fees – Hedwig – Roberg 2011. 209–247.
- Kurze 1991 = Kurze, Dietrich: Krieg und Frieden im mittelalterlichen Denken. In: Duchhardt, Heinz (Hrsg.): Zwischenstaatliche Friedenswahrung in Mittel-

- alter und Früher Neuzeit. Köln – Wien, 1991. 1–44. (Münstersche Historische Forschungen 1.)
- Lachner 2003 = Lachner, Raimund: Friede aus theologischer Sicht. Biblische Grundlagen und theologische Entfaltungen von der frühen Kirche bis zum Mittelalter. In: Augustyn, Wolfgang (Hrsg.): Pax. Beiträge zu Idee und Darstellung des Friedens. München, 2003. 63–116. (Veröffentlichungen des Zentralinstituts für Kunstgeschichte München 15.)
- Laudage 1997 = Laudage, Johannes: Alexander III. und Friedrich Barbarossa. Köln, 1997. (Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters. Beihefte zu J. F. Böhmer, Regesta Imperii 16.)
- Laudage 2001 = Laudage, Johannes: Rom und das Papsttum im frühen 12. Jahrhundert. In: Herbers, Klaus (Hrsg.): Europa an der Wende vom 11. zum 12. Jahrhundert. Beiträge zu Ehren von Werner Goez. Stuttgart, 2001. 23–53.
- Laudage 2002 = Laudage, Johannes: Gewinner und Verlierer des Friedens von Venedig. In: Weinfurter 2002b. 107–130.
- Laudage 2012 = Laudage, Johannes: Die papstgeschichtliche Wende. In: Weinfurter 2012. 51–68.
- Lohrmann 1998 = Lohrmann, Dietrich: Vom gerichtlichen Zweikampf zum Prozeß an der Kurie. Mühlenkonflikte im französischen 11.–12. Jahrhundert. In: Kéry, Lotte – Lohrmann, Dietrich – Müller, Harald (Hrsg.): *Licet preter solitum*. Ludwig Falkenstein zum 65. Geburtstag. Aachen, 1998. 55–65.
- Loud 1998 = Loud, Graham A.: Betrachtungen über die normannische Eroberung Süditaliens. In: Borchardt, Karl – Bünz, Enno (Hrsg.): Forschungen zur Reichs-, Papst- und Landesgeschichte. Peter Herde zum 65. Geburtstag von Freunden, Schülern und Kollegen dargebracht, Bd. 1. Stuttgart, 1998. 115–131.
- Maier 2001 = Maier, Christoph T.: Konflikt und Kommunikation: Neues zum Kreuzzugsaufruf Urbans II. In: Bauer, Dieter R. – Herbers, Klaus – Jaspert, Nikolas (Hrsg.): Jerusalem im Hoch- und Spätmittelalter. Konflikte und Konfliktbewältigung – Vorstellungen und Vergegenwärtigungen. Frankfurt am Main – New York, 2001. 13–30. (Campus Historische Studien 29.)
- Maleczek 1996 = Maleczek, Werner: Das Frieden stiftende Papsttum im 12. und 13. Jahrhundert. In: Fried 1996. 249–332.
- Maleczek 2012 = Maleczek, Werner: Das Schisma von 1159 bis 1177. Erfolgsstrategie und Misserfolgsgründe. In: Müller – Hotz 2012. 165–204.
- Maleczek 2018 = Maleczek, Werner (Hrsg.): Die römische Kurie und das Geld. Von der Mitte des 12. Jahrhunderts bis zum frühen 14. Jahrhundert. Ostfildern, 2018. (Vorträge und Forschungen 85.)

- Mansilla 1955 = Mansilla, Demetrio: La documentación pontificia hasta Innocencio III (965–1216). Roma, 1955. (Monumenta Hispaniae Vaticana. Sección registros 1.)
- Mayer 2005 = Mayer, Hans Eberhard: Geschichte der Kreuzzüge. Stuttgart, 2005.
- Morris 1989 = Morris, Colin: The Papal Monarchy. The Western Church from 1050 to 1250. Oxford, 1989.
- Müller – Hotz 2012 = Müller, Harald – Hotz, Brigitte (Hrsg.): Gegenpäpste. Ein unerwünschtes mittelalterliches Phänomen. Wien, 2012. (Papsttum im mittelalterlichen Europa 1.)
- Müller 1930 = Müller, Ernst: Der Bericht des Abtes Hariulf von Oudenburg über seine Prozessverhandlungen an der römischen Kurie im Jahre 1141. Neues Archiv 48. (1930), 97–115.
- Müller 1996 = Müller, Heribert: Konzil und Frieden. Basel und Arras. In: Fried 1996. 333–390.
- Müller 1997 = Müller, Harald: Päpstliche Delegationsgerichtsbarkeit in der Normandie (12. und frühes 13. Jahrhundert). Bonn, 1997. (Studien und Dokumente zur Gallia Pontificia 4/1–2.)
- Müller 2003 = Müller, Harald: Die Urkunden der päpstlichen delegierten Richter. Methodische Probleme und erste Erkenntnisse am Beispiel der Normandie. In: Hiestand, Rudolf (Hrsg.): Hundert Jahre Papsturkundenforschung. Bilanz – Methoden – Perspektiven. Akten eines Kolloquiums zum Hundertjährigen Bestehens der Regesta Pontificum Romanorum von 9.–11. Oktober 1996 in Göttingen. Göttingen, 2003. 351–371.
- Müller 2006 = Müller, Harald: Überlegungen zu Streitwert und Kosten in Prozessen vor dem päpstlichen Gericht. In: Bellomo, Manlio – Condorelli, Orazio (Ed.): Proceedings of the Eleventh International Congress of Medieval Canon Law, Catania 30 July – 6 August 2000. Città del Vaticano, 2006. 605–623. (Monumenta Iuris Canonici, Series C: Subsidia 12.)
- Müller 2008a = Müller, Harald: Gesandte mit beschränkter Handlungsvollmacht. Zur Struktur und Praxis päpstlich delegierter Gerichtsbarkeit. In: Zey, Claudia – Märkl, Claudia (Hrsg.): Aus der Frühzeit europäischer Diplomatie. Zum geistlichen und weltlichen Gesandtschaftswesen vom 12. bis zum 15. Jahrhundert. Zürich, 2008. 41–65.
- Müller 2008b = Müller, Harald: Entscheidung auf Nachfrage. Die delegierten Richter als Verbindungsglieder zwischen Kurie und Region sowie als Gradmesser päpstlicher Autorität. In: Johrendt – Müller 2008. 109–131.
- Müller 2012 = Müller, Harald: Generalisierung, dichte Beschreibung, kontrastierende Einzelstudien? Stand und Perspektiven der Erforschung delegierter Gerichtsbarkeit des Papstes im Hochmittelalter. In: Johrendt – Müller 2012. 145–156.

- Müller 2013 = Müller, Harald: Im Dienst der Zentralisierung? Zu Struktur und Praxis päpstlich delegierter Gerichtsbarkeit. In: Andenna – Blenemann – Herbers – Melville 2013. 133–144.
- Müller 2016 = Müller, Harald: The Omnipresent Pope: Legates and Judges Delegate. In: Sisson, Keith – Larson, Astria A. (Ed.): A Companion to the Medieval Papacy. Growth of an Ideology and Institution. Leiden – Boston, 2016. 199–219. (Brill's Companions to the Christian Tradition 70.)
- Noble 1993 = Noble, Thomas F. X.: Patrimonium Sancti Petri. In: Lexikon des Mittelalters 6. 1993. 1792. oszlop.
- Noethlichs 2008 = Noethlichs, Sarah: Das päpstliche Konsistorium im Spiegel der Quellen des 11. bis 13. Jahrhunderts. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung 94. (2008), 272–287.
- Ohler 2009 = Ohler, Norbert: „Pax Dei” und „Treuga Dei”. Bischöfe übernehmen die vornehmste Aufgabe des Königs. In: Holzem 2009. 305–322.
- Partner 1972 = Partner, Peter: The Lands of St Peter. The Papal State in the Middle Ages and the Early Renaissance. Berkeley – Los Angeles, 1972.
- Patzold 2012 = Patzold, Steffen: Das Lehnswesen. München, 2012. (C.H. Beck Wissen 2745.)
- Petersohn 1980 = Petersohn, Jürgen: Kaiser, Papst und *praefectura Urbis* zwischen Alexander III. und Innozenz III. Probleme der Besetzung und Chronologie der römischen Präfektur im letzten Viertel des 12. Jahrhunderts. Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken 60. (1980), 157–188.
- Plassmann 2008 = Plassmann, Alheydis: Die Normannen. Erobern, Herrschen, Integrieren. Stuttgart, 2008. (Urban-Taschenbücher 616.)
- Prinzing – Todt 1993 = Prinzing, Günter – Todt, Klaus-Peter: Patriarchat. In: Lexikon des Mittelalters 6. 1993. 1785–1789. oszlop.
- Reutter 2009 = Reutter, Ursula: Damasus, Bischof von Rom (366–384). Leben und Werk. Tübingen, 2009. (Studien und Texte zu Antike und Christentum 55.)
- Riley-Smith 2005 = Riley-Smith, Jonathan: Wozu heilige Kriege? Anlässe und Motive der Kreuzzüge. Berlin, 2005. (angol eredeti: What were the Crusades? London, 1992.)
- Riley-Smith 2015 = Riley-Smith, Jonathan: Die Kreuzzüge. Darmstadt 2015. (angol eredeti: The Crusades. London, 2014.)
- Sayers 2013 = Sayers, Jane E.: English Benedictine Monks at the Papal Court in the Thirteenth Century. The Experience of Thomas of Marlborough in a Wider Context. The Journal of Medieval Monastic Studies 2. (2013), 109–129.
- Schieffer 1989 = Schieffer, Rudolf: Gregor VII. und die Könige Europas. In: Stickler, Alfons M. (Ed.): La riforma Gregoriana e l'Europa. Congresso interna-

- zionale, Salerno 20 – 25 maggio 1985, Bd. 1: Relazioni. Roma, 1989. 189–211. (Studi Gregoriani 13.)
- Schieffer 2002 = Schieffer, Rudolf: Motu proprio. Über die papstgeschichtliche Wende im 11. Jahrhundert. Historisches Jahrbuch 122. (2002), 27–41.
- Schludi 2014 = Schludi, Ulrich: Die Entstehung des Kardinalkollegiums. Funktion – Selbstverständnis – Entwicklungsstufen. Ostfildern, 2014. (Mittelalter-Forschungen 45.)
- Schmale 1985 = Schmale, Franz-Josef: Die Anfänge des Reformpapsttums unter den deutschen und lothringisch-tuscanischen Päpsten. In: Greschat, Martin (Hrsg.): Das Papsttum, Bd. 1: Von den Anfängen bis zu den Päpsten in Avignon. Stuttgart, 1985. 140–154. (Gestalten der Kirchengeschichte 11.)
- Schmitz-Esser 2017 = Schmitz-Esser, Romedio: Friedrich Barbarossa zu Besuch. Zwischen Gästeliste und Wahrnehmung des Friedens von Venedig. In: Schmitz-Esser – Görich – Johrendt 2017. 79–98.
- Schmitz-Esser – Görich – Johrendt 2017 = Schmitz-Esser, Romedio – Görich, Knut – Johrendt, Jochen (Hrsg.): Venedig als Bühne. Organisation, Inszenierung und Wahrnehmung europäischer Herrscherbesuche. Regensburg, 2017. (Studi. Centro Tedesco di Studi Veneziani, Neue Folge 16.)
- Schneidmüller – Weinfurter – Matheus – Wiczorek 2016 = Schneidmüller, Bernd – Weinfurter, Stefan – Matheus, Michael – Wiczorek, Alfried (Hrsg.): Die Päpste. Amt und Herrschaft in Antike, Mittelalter und Renaissance. Regensburg, 2016. (Die Päpste 1.)
- Scholz 2002 = Scholz, Sebastian: Symbolik und Zeremoniell bei den Päpsten in der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts. In: Weinfurter 2002b. 131–148.
- Scholz 2006 = Scholz, Sebastian: Politik – Selbstverständnis – Selbstdarstellung. Die Päpste in karolingischer und ottonischer Zeit. Stuttgart, 2006. (Historische Forschungen 26.)
- Scholz 2016 = Scholz, Sebastian: Primat und päpstliche Politik in den römischen Inschriften von der Spätantike bis ins hohe Mittelalter. In: Schneidmüller – Weinfurter – Matheus – Wiczorek 2016. 121–135.
- Schreiner 1986 = Schreiner, Klaus: Vom geschichtlichen Ereignis zum historischen Exempel. Eine denkwürdige Begegnung zwischen Kaiser Friedrich Barbarossa und Papst Alexander III. in Venedig 1177 und ihre Folgen in Geschichtsschreibung, Literatur und Kunst. In: Wapnewski, Peter (Hrsg.): Mittelalter-Rezeption. Stuttgart, 1986. 145–176.
- Schreiner 1996 = Schreiner, Klaus: Friedensstiftung durch symbolisches Handeln. In: Fried 1996. 37–86.
- Schrör 2009 = Schrör, Matthias: Metropolitangewalt und papstgeschichtliche Wende. Husum, 2009. (Historische Studien 494.)

- Schubert 2005 = Schubert, Ernst: Königsabsetzung im deutschen Mittelalter. Eine Studie zum Werden der Reichsverfassung. Göttingen, 2005. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-Historische Klasse. Dritte Folge 267.)
- Schwerin 1937 = Schwerin, Ursula: Die Aufrufe der Päpste zur Befreiung des Heiligen Landes von den Anfängen bis zum Ausgang Innozenz IV. Ein Beitrag zur Geschichte der kurialen Kreuzzugspropaganda und der päpstlichen Epistolographie. Berlin, 1937. (Historische Studien 301.)
- Seibert – Bomm – Türck 2013 = Seibert, Hubertus – Bomm, Werner – Türck, Verena (Hrsg.): Autorität und Akzeptanz. Das Reich im Europa des 13. Jahrhunderts, Ostfildern, 2013.
- Semmler 2005 = Semmler, Josef: Bellum Iustum. In: Hecker, Hans (Hrsg.): Krieg in Mittelalter und Renaissance. Düsseldorf, 2005. 41–63. (Studia humaniora 39.)
- Servatius 1979 = Servatius, Carlo: Papst Paschalis II. (1099–1118). Studien zu einer Person und seiner Politik. Stuttgart, 1979. (Päpste und Papsttum 14.)
- Shaw 1993 = Shaw, Christine: Julius II. The Warrior Pope. Oxford, 1993.
- Somerville 1972 = Somerville, Robert: The Councils of Urban II, Bd. 1: Decreta Claromontensia. Amsterdam, 1972. (Annuario Historiae Conciliorum. Supplementum 1.)
- Strack 2012 = Strack, Georg: The Sermon of Urban II in Clermont and the Tradition of Papal Oratory. *Medieval Sermon Studies* 56. (2012), 30–45.
- Strack 2016 = Strack, Georg: Pope Urban II and Jerusalem. A Re-Examination of his Letters on the First Crusade. *The Journal of Religious History, Literature and Culture* 2/1. (2016), 51–70.
- Strnad 1985 = Strnad, Alfred A.: Die Päpste der Früh- und Hochrenaissance. In: Greschat, Martin (Hrsg.): Das Papsttum, Bd. 2: Vom Großen Abendländischen Schisma bis zur Gegenwart. Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz, 1985. 39–52. (Gestalten der Kirchengeschichte 12.)
- Tellenbach 1984 = Tellenbach, Gerd: Zur Geschichte der Päpste im 10. und frühen 11. Jahrhundert. In: Fenske, Lutz – Rösener, Werner – Zotz, Thomas (Hrsg.): Institutionen, Kultur und Gesellschaft im Mittelalter. Festschrift für Josef Fleckenstein zu seinem 65. Geburtstag. Sigmaringen, 1984. 165–178.
- Tellenbach 1988 = Tellenbach, Gerd: Die westliche Kirche vom 10. bis zum frühen 12. Jahrhundert. Göttingen, 1988. (Die Kirche in ihrer Geschichte. Ein Handbuch 2, Lieferung F 1.)
- Thomson 1975 = Thomson, Rodney M.: An English Eyewitness of the Peace of Venice, 1177. *Speculum* 50. (1975), 21–32.
- Thorau 2012 = Thorau, Peter: Die Kreuzzüge. München, 2012.

- Toubert 1973 = Toubert, Pierre: Les structures du Latium médiévale. Le Latium méridionale et la Sabine du IXe à la fin du XIIe siècle. Rom, 1973. (Bibliothèque des Ecoles Françaises d'Athènes et de Rome)
- Tyerman 2009 = Tyerman, Christopher: Die Kreuzzüge. Eine kleine Einführung. Stuttgart, 2009. (Reclams Universal-Bibliothek 17058.)
- Ullmann 1960 = Ullmann, Walter: Leo I and the Theme of Papal Primacy. The Journal of Theological Studies, New Series 11. (1960), 25–51. (új kiadása: Ullmann, Walter: The Church and the Law in the Earlier Middle Ages. London, 1975. 25–51. [Variorum Collected Studies Series 38.]
- Vaucher – Engels 1994 = Vaucher, André – Engels, Odilo (Hrsg.): Machtfülle des Papsttums (1054–1274). Freiburg i. Br., 1994. (Geschichte des Christentums 5.)
- Weinfurter 2002a = Weinfurter, Stefan: Venedig 1177 – Wende der Barbarossa-Zeit? Zur Einführung. In: Weinfurter 2002b. 9–25.
- Weinfurter 2002b = Weinfurter, Stefan (Hrsg.): Stauferreich im Wandel. Ordnungsvorstellungen und Politik in der Zeit Friedrich Barbarossas. Stuttgart, 2002.
- Weinfurter 2012 = Weinfurter, Stefan (Hrsg.): Päpstliche Herrschaft im Mittelalter. Funktionsweisen – Strategien – Darstellungsformen. Ostfildern, 2012. (Mittelalter-Forschungen 38.)
- Weinfurter 2016 = Weinfurter, Stefan: Wahrheit, Friede und Barmherzigkeit. Gedanken zur Mühsal der Päpste. In: Schneidmüller – Weinfurter – Matheus – Wieczorek 2016. 469–484.
- Weiss 1995 = Weiss, Stephan: Die Urkunden der päpstlichen Legaten von Leo IX. bis Coelestin III. (1049–1198). Köln – Weimar – Wien, 1995.
- Wetzstein 2008 = Wetzstein, Thomas: Wie die *urbs* zum *orbis* wurde. Der Beitrag des Papsttums zur Entstehung neuer Kommunikationsräume im europäischen Hochmittelalter. In: Johrendt – Müller 2008. 47–75.
- Wetzstein 2013 = Wetzstein, Thomas: Die Autorität des *ordo iuris*. Die Absetzung Friedrichs II. und das zeitgenössische Verfahrensrecht. In: Seibert – Bomm – Türck 2013. 149–182.
- Zey 2002 = Zey, Claudia: Zum päpstlichen Legatenwesen im 12. Jahrhundert. Der Einfluß von eigener Legationspraxis auf die Legatenpolitik der Päpste am Beispiel Paschalis' II., Lucius' II. und Hadrians IV. In: Hehl, Ernst-Dieter – Ringel, Ingrid Heike – Seibert, Hubertus (Hrsg.): Das Papsttum in der Welt des 12. Jahrhunderts. Stuttgart, 2002. 243–262. (Mittelalter-Forschungen 6.)
- Zey 2007 = Zey, Claudia: Gleiches Recht für alle? Konfliktlösung und Rechtsprechung durch päpstliche Legaten im 11. und 12. Jahrhundert. In: Esders, Stefan (Hrsg.): Rechtsverständnis und Konfliktbewältigung. Gerichtliche

- und außergerichtliche Strategien im Mittelalter. Köln – Weimar – Wien, 2007. 93–119.
- Zey 2008a = Zey, Claudia: Die Augen des Papstes. Zu Eigenschaften und Vollmachten päpstlicher Legaten. In: Johrendt – Müller 2008. 77–108.
- Zey 2008b = Zey, Claudia: Handlungsspielräume – Handlungsinitiativen. Aspekte der päpstlichen Legatenpolitik im 12. Jahrhundert. In: Drossbach, Gisela – Schmidt, Hans-Joachim (Hrsg.): Zentrum und Netzwerk. Kirchliche Kommunikationen und Raumstrukturen im Mittelalter. Berlin – New York, 2008. 63–92. (Scriinium Friburgense. Veröffentlichungen des Mediävistischen Instituts der Universität Freiburg Schweiz 22.)
- Zey 2011 = Zey, Claudia: Entstehung und erste Konsolidierung. Das Kardinalskollegium zwischen 1049 und 1143. In: Dendorfer – Lützelshwab 2011. 63–94., 447–449.
- Zey 2012a = Zey, Claudia: Stand und Perspektiven der Erforschung des päpstlichen Legatenwesens im Hochmittelalter. In: Johrendt – Müller 2012. 157–166.
- Zey 2012b = Zey, Claudia: L'opposition aux légats pontificaux en France (XIe–XIIe siècle). In: Barbiche, Bernard – Grosse, Rolf (Ed): Schismes, dissidences, oppositions. La France et le Saint-Siège avant Boniface VIII. Paris, 2012. 49–57. (Studien und Dokumente zur Gallia Pontificia / Études et documents pour une Gallia Pontificia 7.)
- Zey 2013a = Zey, Claudia: Legaten im 12. und 13. Jahrhundert. Möglichkeiten und Beschränkungen (am Beispiel der Iberischen Halbinsel, des Heiligen Landes und Skandinaviens). In: Herbers – López Alsina – Engel 2013. 199–212.
- Zey 2013b = Zey, Claudia: Zum Verhältnis zwischen Päpsten und Kardinallegaten im 11. und 12. Jahrhundert. In: Dendorfer, Jürgen – Lützelshwab, Ralf (Hrsg.): Die Kardinäle des Mittelalters und der Renaissance. Integration, Kommunikation, Habitus. Firenze, 2013. 127–165.
- Zey 2016a = Zey, Claudia: Vervielfältigungen päpstlicher Präsenz und Autorität. Boten und Legaten. In: Schneidmüller – Weinfurter – Matheus – Wiczorek 2016. 257–274.
- Zey 2016b = Zey, Claudia: Die päpstlichen Legaten als Kreuzzugswerber im Reich. In: Jaspert, Nikolas – Tebruck, Stefan (Hrsg.): Die Kreuzzugsbewegung im römisch-deutschen Reich (11. – 13. Jahrhundert). Ostfildern, 2016. 207–233.
- Zey 2017a = Zey, Claudia: Wirken und Wirkung päpstlicher Legaten im Investiturstreit am Beispiel Bischof Gebhards III. von Konstanz. In: Derschka, Harald – Klöckler, Jürgen – Zotz, Thomas (Hrsg.): Konstanz und der Südwesten des Reiches im hohen und späten Mittelalter. Festschrift für Hel-

- mut Maurer zum 80. Geburtstag. Ostfildern, 2017. 57–74. (Konstanzer Geschichts- und Rechtsquellen 48.)
- Zey 2017b = Zey, Claudia: Der Investiturstreit. München, 2017.
- Zey – Alberzoni 2012 = Zey, Claudia – Alberzoni, Maria Pia: Legati e delegati papali (secoli XII–XIII): stato della ricerca e questioni aperte. In: Alberzoni, Maria Pia – Zey, Claudia (Ed.): Legati e delegati papali; profili, ambiti d'azione e tipologie di intervento nei secoli XII–XIII. Milano, 2012. 3–27.
- Zey – Märkl 2008 = Zey, Claudia – Märkl, Claudia: Aus der Frühzeit europäischer Diplomatie? Einleitung. In: Zey, Claudia – Märkl, Claudia (Hrsg.): Aus der Frühzeit europäischer Diplomatie. Zum geistlichen und weltlichen Gesandtschaftswesen vom 12. bis zum 15. Jahrhundert. Zürich, 2008. 9–21.
- Zimmermann 1971 = Zimmermann, Harald: Das dunkle Jahrhundert. Ein historisches Porträt. Graz – Wien – Köln, 1971.
- Zimmermann 1985 = Zimmermann, Harald: Die Päpste des „dunklen Jahrhunderts“. In: Greschat, Martin (Hrsg.): Das Papsttum, Bd. 1: Von den Anfängen bis zu den Päpsten in Avignon. Stuttgart, 1985. 129–139. (Gestalten der Kirchengeschichte 11.), (új kiadása: Zimmermann, Harald: Im Bann des Mittelalters. Ausgewählte Beiträge zur Kirchen- und Rechtsgeschichte. Festgabe zu seinem 60. Geburtstag. Hrsg. von Eberl, Immo – Kortüm, Hans-Henning. Sigmaringen, 1986. 70–80.)
- Zimmermann 1991 = Zimmermann, Harald: Der Bischof von Rom im saeculum obscurum. In: Maccarrone, Michele (Ed.): Il primato del vescovo di Roma nel primo millennio. Ricerche e testimonianze. Città del Vaticano, 1991. 643–660.